

ADRIAN KUPRIANOWICZ

Bielsk Podlaski

Zarys dziejów Kościoła prawosławnego na Podlasiu

Kościół prawosławny na ziemiach polskich posiada wielowiekową historię. Jego początki sięgają kształtowania się państwa polskiego. W końcu IX w. ziemie plemienia Wiślan zostały opanowane przez Państwo Wielkomorawskie. Spowodowało to chrystianizację Małopolski w obrządku słowiańskim (cyrylo-metodiańskim¹), będącym częścią tradycji Kościoła prawosławnego.

Prawosławie na terenie Podlasia było pierwszym Kościołem chrześcijańskim w dorzeczeniach rzek Narwi i Bugu. Po burzliwych dziejach historii Kościoła prawosławnego, na omawianym terenie, przetrwał do dnia dzisiejszego. Obecnie na Podlasiu skupia około 2/3 części wyznawców Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. Terytorium gmin południowych i południowo-wschodnich województwa podlaskiego prawie całkowicie zamyka się w granicach parafii prawosławnych.

Podlasie jest historycznym terenem o bogatej przeszłości, różnej kulturze i tradycjach. Zachodnio-północna część ziem Podlasia nad rzeką Bug, wzdłuż Narwi i Niemna, należała kiedyś do Księstwa Litewskiego (dalej: WKL). Tereny te zamieszkiwała przeważnie ludność prawosławna (ruska), która ukształtowała się pod wpływem cywilizacji bizantyjsko-słowiańskiej².

W wiekach średnich ziemie polskie w szybkim tempie rozwijały się gospodarczo. Był to okres kształtowania się społeczeństwa w chrześcijaństwie zachodnim. Przystawając zdobycze cywilizacji zachodniej od XI w., w Wielkopolsce i Małopolsce rozpoczął się ożywiony ruch budowlany, powstały

¹ Opis działalności misyjnej św. Cyryla i Metodego na ziemiach polskich przedstawia A. Mironowicz w pracy, por: A. Mironowicz, *Misja metodiańska na ziemiach polskich do końca XI wieku*, Białystok 2013.

² *Historia Kościoła w Polsce*, red. B. Kumor, Z. Obertyński, Poznań-Warszawa 1974, T. I, cz. I, s. 19.

bogate klasztory oraz warowne zamki. Po wsiach wznoszono murowane kościoły romańskie i gotyckie, mieszczaństwo zaś otaczało miasta murami i basztami. Na terenach Mazowsza i Podlasia dominowała jednak wielka szumiąca puszcza, w której gdzieniegdzie nad brzegami rzek można było spotkać skupiska ludzkie.

Na Podlasiu początki chrześcijaństwa są ściśle związane z obrządkiem wschodnim, czyli Kościołem prawosławnym. Okres energicznej akcji chrystianizacyjnej, przypada na XI-XII w., tzn. na czasy, gdy tereny te znajdowały się we władaniu książąt ruskich. Pierwsze cerkwie prawosławne na Białostocczyźnie powstały w okresie, kiedy książęta ruscy dokonywali licznych wypraw w kierunku północno-zachodnim przeciwko sąsiadującym z ich państwami Jaćwingom³. Druga informacja o świątyniach prawosławnych pochodzi z 1260 r. Latopis Halicko-Wołyński pod tą datą odnotował istnienie cerkwi w Mielniku. Informuje on, że książę Daniel, podporządkowując się tatarskiemu chanowi Burnicy, wysłał swego brata Wasilka na podbój Litwy (mianem tym określano wówczas ziemie białoruskie)⁴. Z latopisu czytamy: *i jechał Wasilko za brata i prowadzi jego do Brestia, i posła s nim swoja ludi, i pomolisia Bogu, jaże jest ikona w grodie Mielnicy w cerkwi swiatoj Bogorodicy, i obieszca Daniło ukrasiti ju*⁵.

Badania archeologiczne wykazały, że do XII w. osadnictwo na terenach między rzekami Bug i Narew były ruskie⁶, a ośrodkami chrześcijaństwa był Drohiczyn, Mielnik, Bielsk i Suraż. Wpływy chrześcijaństwa sięgały początkowo szerokiego pasma dorzecza Bugu, później dorzecza Nurca i miejscowości położonych nad rzeką Narew. Północne zaś tereny Podlasia znajdowały się w zasięgu akcji chrystianizacyjnej z miejscowości położonych nad Niemnem. Jedynymi zabytkami, jakie przetrwały do naszych czasów, są sztuczne usypiska, na których wśród niedostępnych moczarów budowano drewniane grody. Budownictwo sakralne tych czasów było niemal wyłącznie drewniane.

³ A. Mironowicz, *Z dziejów prawosławia na Białostocczyźnie*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” (dalej: BZH), Białystok 1998, s. 12.

⁴ Tamże, s. 13.

⁵ П.О. Бобровский, *Материалы для географии и статистики России. Гродненская губерния* (dalej: *Материалы для географии...*), Санкт-Петербург 1862, ч. 1, с. 48; A. Mironowicz, *Dzieje prawosławnych parafii mielnickich do końca XIX wieku*, „Mielnicki Gościniec”, nr 7, Bielsk Podlaski 2021, s. 31-43.

⁶ *Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, red. G. Labuda, Z. Streber, Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, T. I, s. 386.

Książęta ruscy odbywali liczne wyprawy wojenne w kierunku północno-zachodnim przeciw sąsiadującej z Rusią Jaćwieży. Dla zabezpieczenia granic swego państwa przed Jaćwieżą książęta ruscy budowali wiele grodów obronnych: na Bugu-Brześć, nad rzeką Białą-Bielsk Podlaski, nad rzeką Nurzec-Brańsk, nie licząc mniejszych punktów obronnych, położonych dalej od rubieży państwowych, jak Grodzisk i Ostrożany koło Drohiczyzna. Do takich grodów zaliczyć należy również Grodno nad Niemnem⁷. Przy grodach obronnych powstały podgrodzia, mieszkała w nich służba zamkowa. Gród był ośrodkiem politycznym i gospodarczym, jak również powstawały tam cerkwie. W czasie obcych najazdów gród stawał się schroniskiem dla okolicznej ludności. Obszary ówczesnego województwa białostockiego wchodziły wówczas w skład Wielkiego Księstwa Kijowskiego. Było ono za czasów księcia Włodzimierza (980-1015) jednym z największych państw w Europie i odgrywało ważną rolę w jej życiu politycznym⁸. W XI w. rozpoczyna się okres dzielnicowy na Rusi. Ruś podzielona została na kilka księstw samodzielnych⁹. Nastąpiły wówczas polityczne kontakty między władcami Polski Piastów a książętami ruskimi. Polegały one na wzajemnym poparciu udzielanym podczas zewnętrznych walk dzielnicowych książąt o władzę i licznych koligacjach małżeńskich¹⁰.

Najdalej na zachód wysunięte było Księstwo Halicko-Wołyńskie, które do szczytu swej potęgi doszło za czasów księcia Romana i jego syna Daniela. Daniel otrzymał koronę od papieża. Koronacja odbyła się w Drohiczyźnie. Król jednak widząc, że unia z Rzymem nie zaspakajała jego aspiracji chrześcijańskich ani politycznych, przeszedł ponownie na prawosławie. Za czasów Daniela rozpoczął się najazd Tatarów, który spowodował w Księstwie Halicko-Wołyńskim, jak i na innych terenach ruskich, wielkie spustoszenia. Zjednoczone na przełomie XII i XIII w. plemiona mongolskie, w początkach XIII w., ruszyły ze stepów Azji na północ, południe i zachód. W latach 1237-1240 doskonale zorganizowane liczne wojska mongolskie rozbiły opór ruski, wyniszczając kraj, a następnie narzucając mu swoje zwierzchnictwo. Już w 1241 r. mongolskie ordy Batu-chana ruszyły na Ruś i Polskę. Wojska tatarskie, na wiadomość o śmierci wielkiego chana Ugedaja, powróciły na Ruś. Na stepach czarnomorskich niegdyś Batu utworzył państwo, zwane później Złotą

⁷ S. Zajączkowski, *Przegląd badań nad dziejami Litwy do 1385 r.*, [w:] *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie 17-20 września 1935 r.*, Lwów 1935, s. 6.

⁸ Б.Д. Греков, *Киевская Русь*, Москва 1949, c. 469-470.

⁹ Tamże, s. 468-493.

¹⁰ A. Mironowicz, *Prawosławne żony i matki królów oraz książąt polskich*, „Lato-pisy Akademii Supraskiej”, vol. I, U. Pawluczuk (red.), Białystok 2010, s. 11-26.

Ordą, która usamodzielniała się po rozpadzie imperium mongolskiego w latach siedemdziesiątych XIII w. Lata następne przyniosły osłabienie Ordy i odsunięcie niebezpieczeństwa najazdów tatarskich na Ruś i Polskę.

Po śmierci Daniela Księstwo Halicko-Wołyńskie zaczęło podupadać. Wzrosła wówczas rola Litwy, która pod rządami Giedymina (1315-1341) i Olgerda (1344-1377) rozszerzyła swe granice drogą podbojów księstw ruskich. W XIV w. Księstwo Halicko-Wołyńskie przestało istnieć. Większa część jego obszarów zaczęła należeć do Polski, mniejsza natomiast do Litwy. W granicach Księstwa Litewskiego znalazło się również Podlasie, z miastami: Mielnik, Drohiczyn, Brańsk, Suraż, Knyszyn, Ciechanowiec i inne. Ziemie ruskie przyłączone do Litwy, z zamieszkałą na nich prawosławną ludnością, dwukrotnie przewyższały teren właściwej Litwy. Książęta litewscy drogą podbojów zbudowali państwo przeważnie ruskie, którego ludność wyznawała wiarę prawosławną. Należy zwrócić uwagę na fakt, iż książęta litewsko-ruscy byli fundatorami cerkwi w takich miastach, jak Mielnik, Suraż, Drohiczyn czy Bielsk¹¹. Prawosławni stanowili w tym państwie większość, przeważała w nim też kultura ruska¹². Jej języka używał dwór i klasy wykształcone. Litwini poddawali się wpływom ludności podbitej, *przyjmując jej religię i obyczaje*¹³.

W drugiej połowie XV w. na ziemiach podlaskich zaczęły powstawać prawosławne monastera. Było to związane z pojawieniem się na południowych terenach WKŁ grupy mnichów przybyłych z terenów byłego Cesarstwa Bizantyjskiego, zajętego wówczas przez Turów. Również mnisi z Braclawszczyzny i Kijowszczyzny, chroniąc się przed najazdami tureckimi, uciekali na Wołyń oraz na Podlasie, przyczyniając się w ten sposób do zapoczątkowania życia monastycznego na ziemiach WKŁ¹⁴.

Szczególne znaczenie w rozwoju Kościoła prawosławnego na Białostoczczyźnie miało założenie w 1492 r. monasteru supraskiego¹⁵. Monaster ten

¹¹ A. Mironowicz, *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku*, Białystok 1991, s. 72-76; G. Sosna, *Dzieje Kościoła prawosławnego na Białostoczczyźnie*, „Slavia Orientalis”, Warszawa 1990, T. 39, nr 1-2, s. 97-98.

¹² W. Smoleński, *Dzieje Narodu Polskiego*, Warszawa 1918, s. 71.

¹³ O. Halecki, *Dzieje unii kościelnej w Wielkim Księstwie Litewskim* (dalej: *Dzieje unii kościelnej...*), Lwów 1935, s. 315.

¹⁴ A. Mironowicz, *Życie monastyczne w dawnej Rzeczypospolitej*, [w:] *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, P. Chomik, Białystok 2001, s. 27.

¹⁵ Kronika Supraskiej Ławry w taki oto sposób obrazuje założenie monasteru: zakonnicy poprosili swojego ktitora, aby w innym *spokojniejszym miejscu ich ufundował. Ten Pan świątobliwy pozwolił im onego samym obrać, A tak już mając fundatora konsens, zrobili drewniany krzyż i puścili z Gródka rzeką Suprasłem, tą*

był największym w XVI w. prawosławnym ośrodkiem zakonnym na ziemiach WKL¹⁶. Jego fundatorem był właściciel Gródka i Zabłudowa, wojewoda nowogródzki Aleksander Chodkiewicz w spisany przez biskupa smoleńskiego Józefa Sołtana. W miejscowościach stanowiących uposażenie tegoż klasztoru w ciągu XVI w. powstają trzy samodzielne jednostki parafialne w Topilcu, Fastach i Choroszczy. Monaster supraski stał się wkrótce drugim pod względem znaczenia ośrodkiem zakonnym po Ławrze Kijowsko-Pieczerskiej. Mnisi suprascy wywarli duży wpływ na rozwój religijnej i narodowej tożsamości mieszkańców Białostoczczyzny¹⁷.

Innymi, bardzo ważnymi, podlaskimi ośrodkami cerkiewnymi były: Bielsk, Drohiczyn i Zabłudów. Na terenie Bielska w XVI w. znajdował się monaster św. Mikołaja i cztery świątynie: Narodzenia Najświętszej Marii Panny, Objawienia Pańskiego, Świętej Trójcy i Zmartwychwstania Chrystusa¹⁸. W Drohiczynie były dwa klasztory: Przemienienia Pańskiego i Świętej Trójcy oraz trzy cerkwie parafialne: Narodzenia Najświętszej Marii Panny, św. Barbary i św. Eliasza. W latach 1568-1572 w Zabłudowie działała pierwsza drukarnia pracująca na potrzeby Kościoła prawosławnego¹⁹.

*intencją, gdzie na którym miejscu stanie, tym się mieli kontentować (...). Tradycja głosi, że mnisi pomodliwszy się, puścili na wodę krzyż z cząstką „świętego drzewa”. Krzyż w asyście dwóch zakonników dopłynął do uroczyska *Suchy Hrud* w miejscu ujścia do Supraśli dwóch potoków Berezówki i Grabówki, patrz: *Археологический Сборникъ Документовъ относящихся къ исторіи Сѣверо-Западной Руси. Акты Виленской Комиссии для разбора древнихъ актовъ*, Вильна 1870, Т. 9, с. 2, 42.*

¹⁶ A. Mironowicz, *Życie monastyczne na Podlasiu*, Białystok 1998, s. 5. Szerzej na temat roli monasteru supraskiego w dziejach Kościoła prawosławnego zob. Н. Долматов, *Супрасльскій Благовещенскій монастирь. Историко-статистическое описание*, Санкт Петербург 1892; А. Рогов, *Супрасль как один из центров культурных связей Белоруссии с другими славянскими странами*, [w:] *Славяне в эпоху феодализма*, Москва 1978, с. 321-334; А. Мironowicz, *Supraśl jako ośrodek kulturalno-religijny w XVI wieku*, Leimen 1984; *Dzieje opactwa supraskiego*, „Acta Collegii Suprasliensis”, red. R. Dobrowolski, M. Zemło, Rzym-Lublin-Mińsk 2015, T. XVIII.

¹⁷ A. Mironowicz, *Z dziejów prawosławia...*, s. 14.

¹⁸ A. Mironowicz, *Bractwo Objawienia Pańskiego w Bielsku*, Bielsk Podlaski 1994; tenże, *Prawosławna Parafia Narodzenia NMP w Bielsku Podlaskim*, Bielsk Podlaski 2013.

¹⁹ A. Mironowicz, *Podlaskie ośrodki...*, s. 89-105; tenże, *Powstanie zabłudowskiej oficyny wydawniczej na tle sytuacji wyznaniowej w Wielkim Księstwie Litewskim*, „Acta-Baltico-Slavica”, T. XIX, Warszawa 1990, s. 245-264.

Wkrótce nad Litwą zawisło groźne niebezpieczeństwo ze strony Krzyżaków, którzy pod pozorem krzewienia chrześcijaństwa bezlitośnie niszczyli podbite narody-Prusaków i Jadźwingów. Krwawe najazdy Krzyżaków nie ominęły i Podlasia. Później o obszar ten walczyły Polska i Litwa, dlatego też przechodził on kolejno we władanie to Polaków, to Litwinów. Od połowy XV w. Podlasie, aż do zawarcia unii brzeskiej w 1569 r., było częścią składową Litwy. Teren ówczesnego województwa białostockiego przyjęto nazywać krainą geograficzną, określaną mianem Podlasia. Kiedyś leżało ono u granic rosnącego państwa polskiego, u zrębów ziemi *Lachów*, jak mówili Rusini, i stąd wywodzi swą nazwę przekształconą z wyrazu *Podlasze*²⁰.

²⁰ Podlasie nazwę otrzymało od Rusinów, którzy tak określali tereny położone w bezpośrednim sąsiedztwie ziem etnicznie polskich. Terytorium to nie było ściśle określone. Granice administracyjne, polityczne, a nawet etniczne zmieniały się w ciągu jego historii. Podlasie w średniowiecznym rozumieniu (XIII w.) obejmowało grody: Brześć, Mielnik, Bielsk, Brańsk, Suraż, Kamieniec. Przeciwnie granica Podlasia przebiegała na północ od Augustowa i Rajgrodu. Najdalszy jego wschodni obszar sięgał zachodnich skrawków Puszczy Białowieskiej, po zakątek utworzony przez połączenie rzeki Narewki z Narwią. Obszar zachodni sięgał zaś do środkowego biegu Liwca oraz pas puszczy od Miedznej i Kossowa. Podlasie w 1413 r. weszło w skład województwa trockiego. Utworzenie województwa podlaskiego (podlaskiego-brzeskiego) nastąpiło w 1520 r. po wydzieleniu z województwa trockiego ziemi bielskiej, drohickej, mielnickiej i brzeskiej. Nowa reforma administracyjna Wielkiego Księstwa Litewskiego w 1566 r. doprowadziła do oddzielenia od województwa podlaskiego ziemi brzeskiej, która wraz z ziemiami kobryńską, kamieniecką i turowsko-pińską utworzyły województwo brzesko-litewskie. Doszło wówczas do licznych konfliktów o granice województw, zwłaszcza po wejściu Podlasia w 1569 r. do Korony. Aż do 1661 r. granice południowe i wschodnie województwa podlaskiego były trudne do ustalenia. Sejm w 1589 r. zmuszony był powołać specjalną komisję do rozstrzygnięcia sporów granicznych. Komisja kilkakrotnie bezskutecznie próbowała rozgraniczyć województwa podlaskie i brzeskie w 1591, 1593, 1601, 1611, 1616, 1620, 1623, 1649 i 1661 r. Osoby sporządzające rejestry poborowe w 1580 r. nie określiły podatku w kilku miasteczkach ziemi mielnickiej: Horodyszczu, Międzyrzeczu Podlaskim i Rososzy, uważając je za miasta litewskie. Lustratorzy z 1570 r. objęli zaś niektóre miejscowości województwa Brzeskiego, np. dzierzawę Wohyń i Łomazy. Podlasie graniczyło zatem na północy z Prusami, od zachodu z Mazowszem, od północnego-wschodu z Litwą (województwa trockie i nowogrodzkie), od południowego-wschodu z ziemiami rus-kimi (województwo brzesko-litewskie), a na południu z województwem lubelskim, cyt. za: A. Mironowicz, *Podlaskie ośrodki...*, s. 4-5; zob. A. Brückner, *Starożytna Litwa. Ludy i bogi. Szkice historyczne i mitologiczne*, Warszawa 1904, s. 62. Jak słusznie zauważył J. Jaroszewicz, ziemia owa w okresie przyjmowania nowej nazwy nie jest nazywana Podlasiem: (...) *jakby pod lasami litewskimi położona, bo i sama była*

W XII-XIII w. teren Podlasia uległ kolonizacji ruskiej. Jego granice w tym czasie wyznaczał pas bagien i puszczy rozciągających się po obu brzegach Narwi. Ruska akcja kolonizacyjna rozwinęła się szczególnie pod koniec XI i XII w., gdy grody Brześć i Drohiczyn nad Bugiem stały na jej zapleczu, stanowiąc ośrodki stałej koncentracji i gotowości sił obronnych skierowanych przeciwko Jadźwingom. Nieustanne najazdy Jadźwingów na Ruś i Mazowsze zmusiły księżęta tych ziem do większej uwagi na sprawę Podlasia. Kolonizacje Podlasia – ruska, mazowiecka, a później litewska – wybitnie różniły się między sobą. Wpłynęła na to różnica ustroju społeczno-politycznego obu narodów. Kniaziowie ruscy zakładali swe grody na Podlasiu. Zaludniali je szlachtą bojarską na prawie feudalno-wojennym, a we włościach sadowili roboczy lud poddany. Księżęta mazowieccy natomiast pozostawiali zajmowaną ziemię osadnikom niezależnym, wolnym ziemianom, mającym jedynie obowiązek stawania do obrony wojennej. W wyniku tego kolonizacja ruska wytworzyła rozległe królewszczyzny z ludnością poddaną, kolonizacja mazowiecka zaś gęste okolice ziemskie z licznymi rodami²¹.

W XIII w. na Podlasiu skierowała się silna kolonizacja z Wołynia, która sięgała daleko poza miasto Bielsk. Rusini nadali też charakter ruski zakładanym wówczas starym grodom podlaskim. Organizacja miast podla-

*lesistą, ale Podlaszem, tj. krajem, który tylko graniczył z Lachami, lecz przez Lachów pierwotnie zaludnionym nie był, chociaż Lachowie dość wczesnie na mocy podbojów pretensje do tego kraju rościć zaczęli. Ten sposób wyrażenia (Podlasze) zachowuje się dotąd między Rusią litewską w Różańskim i Wołkowyskiem (...), patrz: J. Jarszewicz, *Obraz Litwy pod względem cywilizacji od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku* (dalej: *Obraz Litwy...*), Wilno 1844, cz. II, s. 177. Z. Głogier pisał: (...) *To trzymanie się Podlasia całą jego długością pogranicza Lechitów, czyli Lachów, przemawia bardzo za tem, że nazwa Podlasia nie powstała od lasów, jak nazwa Polesia, ale od Lachów, pod granicą których ciągnęło się Polesie. Było to zatem podlasze, ale i dzisiaj, gdybyśmy kazali wieśniakowi podlaskiemu wymówić tę nazwę, to wypowie ją nie: podlasze, ale „podlasie” (...), patrz: Z. Głogier, *Geografia historyczna ziem dawnej Polski*, Kraków 1900, s. 201; zob. także M. Любавский, *Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания первого Литовского статута. Исторические очерки* Матвея Любавского, Москва 1893, s. 15-22; 183-187; W. Jarmolik, *Rozwój niemieckiego prawa miejskiego na Podlasiu do Unii Lubelskiej 1569 roku*, „Przegląd Historyczny”, Warszawa 1982, T. 73, z. 1-2, s. 19-25; I. Jakubowski, *Powiat grodzieński w wieku XVI*, [w:] *Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski*, Kraków 1935, s. 99-114.**

²¹ M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska* (dalej: *Starożytna Polska...*), Warszawa 1845, T. II, cz. II, s. 1291.

skich była pierwotnie ściśle ruska²². Dopiero w XV i XVI w., kiedy miastom nadawano magdeburgię, znoszono w nich prawa ruskie²³. Wprowadzenie prawa niemieckiego w miastach podlaskich, wzmożenie się wśród nich katolicyzmu, kulturalne wysiłki królowej Bony, *pomiara włóczna*, stosunki handlowe z Polską i Prusami, powoli zmieniały typ starych grodów: Drohiczyzna, Bielska, Suraża, Brańska i nadały im bardziej zachodnio-europejski charakter. Odtąd grody te różniły się od polskich, głównie pod względem narodowościowym. W czasie kiedy w polskich miastach mieszczaństwo niemieckiego pochodzenia stanowiło znaczną część, wśród mieszczaństwa podlaskiego nie znajdujemy nazwisk o brzmieniu germańskim. Ludność miast składała się wyłącznie z rdzennych mieszkańców Rusinów i z napływowych *Lachów*. W niektórych miastach przeważał język polski, w innych ruski. Jednakże we wszystkich grodach, nawet w najbardziej na północ wysuniętym nowo powstałym Augustowie, znajdowały się cerkwie, a obok nich budowano kościoły katolickie²⁴.

Granice Podlasia rysowały się na północ od Augustowa i Rajgrodu w Prusach Książęcych, na południu opierały się o miasta Siedlce, Międzyrzec i Parczew. Najdalej wysunięty na wschód punkt Podlasia dotykał Puszczy Białowieskiej, na zachodzie zaś była to miejscowość Kossów. Podlasie graniczyło zatem na północy z Prusami, od zachodu z Mazowszem, od północnego wschodu z Litwą, od południowego wschodu z Rusią i na południu z województwem lubelskim²⁵.

Po wstąpieniu Władysława Jagiełły na tron Polski sytuacja Podlasia stopniowo zaczynała się zmieniać. Po burzliwych kolejach losu i różnych przejściach, Podlasie zostało włączone do Polski, mianowicie do prowincji małopolskiej. W 1520 r. Zygmunt Stary, dokumentem wystawionym w Toruniu, tworzy województwo podlaskie z siedzibą w Drohiczyźnie, a na sejmie w Lublinie w 1569 r. zostaje ono włączone do Korony i podzielone na ziemie: bielską, drohicką i mielnicką²⁶.

Wówczas ustanowione granice województwa przetrwały do 1795 r., tj. do III rozbioru Polski, kiedy Podlasie zagarnęły Prusy. W 1807 r., na mocy traktatu w Tylży, Podlasie uległo podziałowi między dwoma państwami – część

²² A. Wawrzyńczyk, *Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI wieku*, Wrocław 1951, s. 8-9.

²³ L. Kosiński, *Miasta woj. białostockiego*, Instytut Geografii PAN, Warszawa 1962, s. 20.

²⁴ I. Baranowski, *Podlasie w przededniu unii lubelskiej*, „Przegląd Historyczny”, Warszawa 1908, T. VII, cz. 2, s. 184.

²⁵ Tamże, s. 191.

²⁶ J. Jaroszewicz, *Obraz Litwy...*, s. 177.

wschodnia przeszła pod panowanie rosyjskie pod nazwą obwodu białostockiego²⁷, mniejsza zaś-zachodnia – weszła w skład nowo powstającego Księstwa Warszawskiego. W 1815 r. Kongres Wiedeński wydzielił z Księstwa Królestwo Polskie. Obwód białostocki pozostał poza granicami Królestwa Polskiego i w 1842 r. wcielono go do guberni grodzieńskiej, która składała się z czterech powiatów: białostockiego, sokólskiego, drohickiego i bielskiego. Dwa pierwsze włączone zostały bez zmiany, drohicki zaś i bielski połączone w jeden – bielski. Obwód białostocki oddany został Rosji na mocy traktatu z 1807 r. z części zaboru pruskiego i obejmował większą część dawnego województwa podlaskiego, z wyjątkiem powiatu sokólskiego, który należał do województwa trockiego. W 1842 r. gubernia litewsko-grodzieńska została przemianowana na grodzieńską i na mocy cesarskiego dekretu z 1843 r. włączono do niej obwód białostocki. Odtąd gubernię grodzieńską tworzyły następujące powiaty: grodzieński, brzeski, kobryński, prużański, słonimski, wołkowyski, białostocki, bielski i sokólski. Taki stan przetrwał do wybuchu I wojny światowej. W sierpniu 1915 r. trzy ostatnie powiaty: białostocki, sokólski i bielski, tzw. Białostoczczyzna²⁸ i południowa część Grodzieńszczyzny, znalazły się pod okupacją Niemców.

Po odzyskaniu niepodległości w 1919 r., w odrodzonym państwie polskim, powstało na nowo województwo białostockie. Po napaści Niemiec na Związek Radziecki obszar ten na mocy dekretu Hitlera z 22 lipca 1941 r. wyodrębniono w tzw. okręg specjalny *Bezirk Bialystok*²⁹. W okresie między-

²⁷ Była to jednostka administracyjna utworzona na mocy ukazu wydanego przez cara Aleksandra I z 15 października 1807 r. Istniał do 7 stycznia 1843 r. W skład obwodu wchodziły cztery powiaty: białostocki, bielski, drohiczynski i sokólski. Szerzej o obwodzie białostockim zob. *Положение объ управленіи Бѣлостокской Области*, [w:] *Полное собрание законов Российской имперіи*, Т. XXXX. 1808-1809 гг., сост. М.М. Сперанский, Санкт-Петербург 1830, nr 23166, s. 438-447. Zob. też В. Новаковський, *Биографические очерки*, Т. IV. *Михаил Михайлович Сперанский*, Санкт-Петербург 1863, s. 27; П.О. Бобровский, *Гродненская губерния*, cz. 1, Санкт-Петербург 1863, s. 106; И.А. Никотин, *Столетний период (1772-1872) русского законодательства в воссоединенных от Польши губерниях и законодательство о евреях*, Т. I, Вильно 1886, s. 21; E. Jarmusik, *Źródła do dziejów powiatów: białostockiego, bielskiego, drohiczynskiego i sokólskiego z lat 1807-1843 w zespole akt Białostockiego Rządu Obwodowego w Narodowym Archiwum Historycznym Republiki Białoruś w Grodzie*, „Białostoczczyzna”, Białystok 2001, nr 3-4, s. 8-15.

²⁸ M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska...*, s. 1259-1333.

²⁹ Patrz: *Białostockie. Rozwój województwa w 25-leciu Polski Ludowej*, red. M. Gnatowski, Warszawa 1969, s. 15; H. Majecki, M. Gnatowski, *Z dziejów walk PPR o zbudowanie i utrwalenie władzy ludowej na Białostoczczyźnie w latach 1944-*

wojennym, jak i podczas okupacji, granice Białostoczczyzny ulegały zmianom. Po wyzwoleniu w Polsce Ludowej województwo białostockie swymi granicami – na północy i wschodzie – opierało się o granice państwowe Białorusi i Litwy, zaś od zachodu graniczyło z województwem olsztyńskim i warszawskim, a na południu z województwem lubelskim.

Zakładanie cerkwi na terenie Białostoczczyzny rozpoczęto wraz z postępowaniem i kolonizacją wschodniej połaci dawnego Podlasia. Sprawą tą zajmowali się księżęta ruscy. Aleksander Jabłonowski w swojej monografii o Podlasiu pisał: (...) *można przyjąć z góry, iż gdzie tylko wzniesiono gródek czy zameczek, tam zaraz i cerkiew stawała*³⁰. On też powiadał, że do Kościoła prawosławnego należała bardzo znaczna część ludności Podlasia, (...) *bo nie tylko całe włości wschodniej połaci woj. podlaskiego, osady wiejskie i poważna część mieszkańców miast i miasteczek, lecz nawet spore ruskie etnograficzne ostrowy w połaci*³¹.

W sytuacji kiedy zakładano kościoły katolickie na Podlasiu, gdzie przetrwali osadnicy ruscy, miejscowości te z reguły otrzymywały przymiotnik „kościelny” lub „kościelna” w swej nazwie. Charakterystyczne jest to, że konsekrowane kościoły były pod tym samym wezwaniem, co i już istniejące cerkwie, np. w Siemiatyczach – cerkiew i kościół – pod wezwaniem Świętej Trójcy, w Zabłudowie – św. Apostołów Piotra i Pawła, w Mielniku – pierwsza cerkiew i kościół pod wezwaniem Przemienienia Pańskiego, w Boćkach – pod wezwaniem Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny itd.

Brak jest porządnego wykazu parafii prawosławnych z doby przełomu XVI w., gdzie można by było szukać obrządku wschodniego wraz z miejscowościami, w których był on kontynuowany, względnie w późniejszym czasie przez unię zamieniony na katolicyzm. Pewne jest tylko to, że parafie i cerkwie, niegdyś unickie, wywodzą się z prawosławnych. Wiadomości o sieci parafii w Kościele prawosławnym w XIV i XV w. są nadal skąpe. Do naszych czasów dotarły jedynie wrywkowe informacje dotyczące XV w. Na podstawie bardziej pewnych danych dotyczących XVI w., głównie dzięki lustracjom, należy przypuszczać, że już w drugiej połowie XV w. istniała dość rozwinięta sieć placówek parafialnych. Założenie nowej parafii odbywało się w różny sposób. Fundatorami nowych cerkwi byli dziedzice, ludność danej wsi, a czasem nawet poszczególni wierni, np. bogaci mieszczanie lub kandy-

1947, Białystok 1962, s. 6; M. Gnatowski, W. Monkiewicz, J. Kowalczyk, *Wieś białostocka oskarża. Ze studiów nad eksterminacją wsi na Białostoczczyźnie w latach wojny i okupacji hitlerowskiej*, Białystok 1981, s. 5.

³⁰ A. Jabłonowski, *Źródła Dziejowe. Podlasie*, Warszawa 1909, cz. II, s. 230.

³¹ Tamże, s. 231.

daci na stanowisko parochów. Można przyjąć, że w XV w. w każdym mieście i miasteczku była cerkiew, czasem nawet więcej niż jedna³². Największe zagęszczenie parafii było w drugiej połowie XVI w. na Rusi Koronnej.

W lokalizacji parafii i cerkwi z pomocą przychodzą daty związane z nadaniem duchownym włók ziemi lub zaznaczone w lustracjach i aktach poborowych opłaty podatkowe, jak też akty przywilejów i fundacji oraz nieliczne wydawnictwa źródłowe.

Teren województwa białostockiego nigdy nie stanowił osobnej diecezji Kościoła prawosławnego. Jego wierni mogli pierwotnie zależeć od biskupów turowsko-pińskich, lecz ziemie zawładnięte ostatecznie przez książy wołyńskich oddane zostały pod zwierzchnictwo duchowe biskupów włodzimierskich.

Od czasu wprowadzenia chrześcijaństwa na Rusi istniała jedna metropolia ruska – z siedzibą w Kijowie³³. Choć Kijów był tytułarnie stolicą metropolii, w rzeczywistości, z powodu najazdu Tatarów i opustoszenia Rusi południowej, metropolici kijowscy, poczynając od połowy XIII w., coraz rzadziej przebywali w Kijowie. Przenosili się oni na północ, szczególnie zaś do Włodzimierza nad Kłazmą, gdzie tworzył się nowy ośrodek życia państwowego. Z powodu upadku znaczenia politycznego i gospodarczego Kijowa, metropolici prawosławni, zachowując tytuł metropolitów kijowskich, przenosili swą rezydencję do Włodzimierza Suzdalskiego. Zatrzymanie nazwy dawnej siedziby pociągnęło za sobą poważne następstwa dla dalszych losów Kościoła prawosławnego na ziemiach ruskich. Zmiana rezydencji metropolitalnej miało niezmiernie doniosłe znaczenie dla dziejów Rusi północnej i południowej, czyli Rusi Wielkiej i Małej. Z tego powodu wynikły dwie niepożądane konsekwencje dla Rusi południowej i zachodniej. Książęta Rusi południowej rozpoczęli starania o utworzenie własnej metropolii halickiej, która zawierałaby w sobie biskupstwa należące do państwa halicko-włodzimierskiego.

Młode, ale bujnie i szybko rozwijające się państwo litewskie rozszerzyło się kosztem przede wszystkim ziem ruskich. W ten sposób ziemie te zaczęły grupować się wokół trzech zasadniczych ośrodków politycznych: na wschodzie północnym we Włodzimierzu nad Kłazmą (później w Moskwie), w Haliczu na południu i w państwie Giedymina oraz jego synów z siedzibą w Wilnie. Jednolita metropolia kijowska na progu XIV w. rozpadła się na

³² *Historia Kościoła w Polsce...*, s. 387.

³³ K. Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska 1370-1632*, Warszawa 1934, s. 3.

trzy: 1) tytularnie kijowską-wielkoruską, a faktycznie włodzimierską, później zaś moskiewską, 2) halicką i 3) litewską³⁴.

W 1347 r. metropolia halicka została zniesiona na skutek zabiegów księcia i metropolity moskiewskiego. Metropolita halicki został zdegradowany do stanowiska biskupa halickiego. Taki stan rzeczy przetrwał aż do czasów objęcia Rusi przez Kazimierza Wielkiego. Reorganizując życie nowo nabytej dzielnicy, Kazimierz Wielki zajął się również sprawami wyznaniowymi. W liście skierowanym do patriarchy Carogrodu w 1370 r., podał, że *jeżeli patriarcha nie spełni jego prośby i nie zamianuje metropolity halickiego, w takim razie niech nie narzeka, że trzeba będzie Rusinów ochrzcić w wierze łacińskiej*³⁵. Wysiłki króla polskiego Kazimierza Wielkiego uwieńczone zostały pomyślnie. Patriarcha Carogrodu w maju 1371 r. wyświęcił metropolitę halickiego i oddał pod jego jurysdykcję diecezje chełmską, turowską, przemyską i włodzimierską. Metropolia halicka została wskrzeszona³⁶.

W 1415 r. na synodzie nowogródzki metropolitę halicką mianowano biskupstwem metropolii kijowskiej. Od tego czasu metropolia halicka faktycznie przestała istnieć³⁷. W latach 1299-1300 na ziemiach ruskich powstała metropolia litewska. Była ona przejawem wzrastającej potęgi państwa litewskiego. Książęta litewscy walczyli z Krzyżakami, ich siły wytężone były głównie w obronę granic zachodnich. Jednocześnie znacznie rozszerzyli swe wpływy na Rusi. Stosunki z Rusią północno-zachodnią, Pskowem, Witebskiem oraz przejście Połocka pod rządy Litwy wpłynęły znacznie na genezę powstania metropolii litewskiej. Metropolia ta jednak wkrótce została skasowana wskutek zabiegów metropolity włodzimierskiego.

Wzrastająca rywalizacja pomiędzy Litwą a Moskwą skłoniła księcia do stworzenia samodzielnej metropolii litewskiej, aby uwolnić się od wpływów nie tylko kościelnych, ale i politycznych. Po przyłączeniu Kijowa do Litwy książęta litewscy jeszcze energiczniej zaczęli dążyć do uniezależnienia metropolii od Moskwy. Po raz pierwszy w 1381 r. metropolitę przeniesiono do Moskwy, jednak wkrótce doszło znowu do jej podziału. Po śmierci metropolity Cypriana w 1406 r. w Moskwie metropolitą wybrano został Focjusz, a na Litwie w 1415 r. biskupi wybierali Grzegorza Camblaka. Od tego czasu datuje się podstawy organizacji Kościoła prawosławnego na Litwie. Na jego czele stanął metropolita kijowski, a jego rezydencją stał się Nowogródek.

³⁴ Tamże, s. 5.

³⁵ Tamże, s. 9.

³⁶ A. Mironowicz, *Metropolia kijowska w strukturze patriarchatu konstantynopolitańskiego (988-1685)*, [w:] *Autokefalie Kościoła Prawosławnego w Polsce*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, Białystok 2006, s. 23-64.

³⁷ Tamże, s. 72.

Pomimo dokonanej organizacji Kościoła prawosławnego na Litwie podział na dwie metropolie nie był ściśle utrzymany. W dniu 11 września 1458 r. nastąpił ostateczny podział metropolii na moskiewską i kijowską (litewską). Biskupstwa wchodzące w zakres metropolii halickiej zostały włączone do metropolii kijowskiej, a metropolici w WKL używali tytułu *metropolitów kijowskich i halickich całej Rusi*. Metropolitą litewskim został Grzegorz Camblak. Od tego czasu do końca XVI w. w granicach państwa jagiellońskiego istniała oddzielna metropolia³⁸.

Liczba wyznawców Kościoła prawosławnego w państwie Jagiellonów, pozostających w zasięgu wpływów polskich, powiększyła się z chwilą zawarcia unii Polski i Litwy w 1386 r. Korzystając z osłabienia księstw Rusi Kijowskiej, spowodowanego rozbięciem dzielnicowym, a zwłaszcza najazdami Tatarów, Litwa coraz bardziej rozszerzała na nie swe wpływy. Od połowy XIII w. chrześcijaństwo do Litwy wciskało się poprzez obrządki: w większym stopniu wschodni i – częściowo – zachodni. Wprawdzie nie cały naród, lecz wyższe klasy mieszkańców, a szczególnie sami książęta, w obronie politycznego bytu i narodowej niepodległości, przyjmowali chrześcijaństwo. Przykład dworu i oświeconej klasy mieszkańców wpływać jednak musiał na cały naród, gdyż chodziło tylko o to, które wyznanie weźmie przewagę. Początkowo rodziny książęce większą sympatię okazywały ruskiej Cerkwi niż zachodniemu Kościołowi. Główną przyczyną takiego zapatrywania były polityczne widoki i własne interesy. *Dlatego też, przy zmianie okoliczności, niejednen z nich po chrzcie ruskim, chrzest łaciński z łatwością przyjmował*³⁹.

Rusini w państwie litewskim stanowili element podbity. Mimo to kultura ruska opanowała rodzimą kulturę litewską, a język ruski stał się językiem urzędowym państwa. Akta grodzkie i ziemskie na terenie WKL były prowadzone w języku kancelaryjnym ruskim (białoruskim). W języku tym prowadzono korespondencję dyplomatyczną, pisano przywileje królewskie oraz nadania fundatorów⁴⁰. W praktyce było jednak inaczej. Język ruski, bądź bia-

³⁸ *Historia Kościoła w Polsce...*, s. 387.

³⁹ J. Puzyna, *Korjat i Korjatowicze*, „Ateneum Wileńskie”, Wilno 1930, T. VII, s. 3-4.

⁴⁰ W przedmowie do Statutu Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1588 r. kanclerz WKL Lew Sapieha z honorem pisał: *He обочим яким языком, але своим власным права списанье маем и каждогого часу чаго нам потреба ку опору всякое кривды ведати можем. Zob.: Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі*, Мінск 1989, s. 48. Adam Mickiewicz, w swych rozważaniach dotyczących słowiańskich literatur, pisał: *„Narzczem Białej Rusi, nazywany ruskim lub litewsko-ruskim (białoruskim), mówi (...) mniej więcej 10 milionów; jest to narzecz najbogatsze i najczystsze; było ono niegdyś uprawne: za czasów*

łoruski, wypierany był stopniowo przez język polski, ale formalnie obowiązywał aż do 1696 r.⁴¹

Unia Litwy z Polską oraz chrzest Litwy w obrządku łacińskim zdecydowanie zmieniły tę sytuację na korzyść kultury zachodniej, a w konsekwencji i na poszerzenie katolicyzmu. W związku z tym ukształtowała się i sytuacja prawna prawosławia w państwie Jagiellonów. Na Litwie, a więc na terenach o ludności mieszanej, obowiązywały pewne ograniczenia. W odniesieniu do Rusi Halickiej normy ustalone za czasów Kazimierza Wielkiego zostały utrzymane tak, jak za czasów Władysława Jagiełły. Król Jagiełło objął rządy w Polsce w 1387 r. W związku z chrztem Litwy nadał on szlachcie litewskiej przyjmującej katolicyzm te same przywileje, jakie miała szlachta polska. Nie dopuścił do nich natomiast prawosławnej szlachty ruskiej. Prawosławni szlachcice nie mogli piastować wyższych urzędów oraz brać udziału w radzie wielkoksiążęcej. Od czasów Jagiełły zabroniono ponadto budowy nowych i naprawy starych cerkwi oraz zawierania małżeństw mieszanych. Kościół prawosławny na ziemiach Jagiellonów, należących do Polski jako państwa katolickiego, nie miał zapewnionej swobody działania, opieki prawnej oraz wielu przywilejów. Korzystał z tego jedynie Kościół katolicki. Jagiełło zabronił chrzcic katolików według obrządku greckiego, zaś już ochrzczeni musieli być przywróceni do obrządku rzymskiego. W przywileju z 1387 r. Jagiełło zatwierdził prawa, prerogatywy i fundusze kościołów całej Litwy. Jagiełło pragnął osiągnąć swój zamiar na drodze politycznego rozsądku. Do tego celu dążyły oba przywileje z 1387 r., dając katolikom we wszystkim pierwszeństwo przed Rusinami i w tymże duchu układano warunki przywileju horodelskiego z 1413 r. Jagiełło i Witold, pragnąc swoją władzę rozciągnąć nad Rusinami, przyrzekli soborowi w Konstancji (1415 r.), że wszelkimi siłami będą popierać zamierzone połączenie z Kościołem rzymskim. Postarano się więc o odwołanie na Rusi metropolity Focjusza, niechętnego łacinnikom, a na jego miejsce – w 1415 r. na soborze nowogródzkim-wybrano Grzegorza Camblaka.

Według przestrzeganych wówczas zasad pełną swobodę działania miał tylko Kościół katolicki, niekatolicy zaś mogli być jedynie tolerowani. Faktycznie jednak na podstawie prawa kościelnego, tak greckiego, jak i łacińskiego, Kościół prawosławny miał zagwarantowaną samodzielność i możliwość rządzenia się swymi prawami. Ograniczenia zaś, którym podlegał, wynikały z chęci zahamowania rozwoju prawosławia kosztem nieugruntowanego

odrębności Litwy wielcy książęta posługiwali się nim w korespondencji dyplomatycznej. Zob. A. Mickiewicz, *Dziela*, Warszawa 1955, T. VIII, s. 100.

⁴¹ W. Dworzaczek, *Genealogia*, Instytut Historyczny PAN, Warszawa 1959, s. 75.

jeszcze katolicyzmu, tak na Litwie, jak i w Rusi Koronnej⁴². Wskutek warunków historycznych Kościoł wschodni był znacznie bardziej związany, a tym samym i uzależniony od państwa. Kiedy Cerkiew ruska dostała się pod panowanie polsko-litewskie, jej struktura i stosunek do państwa były w zasadzie już ukształtowane z czasów książąt ruskich. Królowie polscy i wielcy książęta litewscy wykonywali władzę nad Cerkwią według wcześniej ustalonych zasad.

Zjednoczenie Kościołów w Polsce było zawsze problemem angażującym wiele środków i zabiegów dyplomatycznych, w ostatecznym rozrachunku zawsze przynoszącym państwu jedynie straty materialne i moralne. Mimo to Rzym nie ustawał w akcji unijnej, wykorzystując każdą sytuację, sprzyjającą jego panowaniu nad sumieniami. Stolica Apostolska, w ramach działalności misyjnej prowadzonej na dużą skalę za czasów Grzegorza XIII, zaczęła się bardziej interesować sprawą pozyskania Rusinów do katolicyzmu. Intencją Watykanu było zjednoczenie wszystkich kościołów podlegających jurysdykcji patriarchy Konstantynopola. Trwałe połączenie się Litwy z Polską, zapewniającą współdziałanie militarne najpierw przeciwko Krzyżakom, a potem coraz częściej przeciw Moskwie, przesuwało państwo polskie coraz bardziej na wschód. Wraz z nim przesuwała się cała ówczesna Europa, której wschodni skraj zawsze w tym czasie stanowiła Polska. Leżała ona na peryferiach ówczesnej Europy łacińskiej, utożsamianej z Europą chrześcijańską. Wschodnia granica Polski była jednocześnie granicą rozpowszechnienia się religii katolickiej. Z Rusią łączyły Polskę zawsze ożywione stosunki, umacniane licznymi małżeństwami dynastycznymi, których nie osłabił w znacznej mierze upadek niezależności politycznej księstw ruskich w wyniku najazdu mongolskiego, w czwartym dziesięcioleciu XIII w. Polska była głównym pomostem łączącym zachód ze wschodem, tak z Rusią, jak i potem z Litwą.

Sprawa unii Kościoła wschodniego z zachodnim na terenie Rzeczypospolitej musiała interesować także czynniki rządowe tego państwa. Mimo, że unia w Polsce nie była dziełem politycznym, to przy zawarciu jej racje polityczne odegrały najważniejszą rolę. Ponętym czynnikiem politycznym dla polskich sfer państwowych była perspektywa ewentualnej jedności w dziedzinie religijnej po przeprowadzeniu unii. Sprawą unii Cerkwi z Kościołem, czy w ogóle pozyskania prawosławnych dla katolicyzmu, zajmowały się miejscowe tzw. polskie czynniki kościelne, a na pierwszym miejscu wymienia się wśród nich jezuitów⁴³. Obiektem ich prac „apostolskich”, oprócz możnych panów był lud prosty, mieszczaństwo miast i miasteczek. Placówki duszpa-

⁴² *Historia Kościoła katolickiego* (dalej: *Historia Kościoła katolickiego...*), Poznań 1974, T. II, s. 88.

⁴³ *Historia Kościoła katolickiego...*, s. 261.

sterskie obrządku łacińskiego, niezbyt liczne, położone na terenach zamieszkałych przez prawosławnych, stale pozyskiwały pewną liczbę wyznawców Kościoła prawosławnego, czy później unickiego, dla katolicyzmu łacińskiego. Świadczą o tym ciągle narzekania hierarchii cerkiewnej na ten prozelityzm, jak też apele do Stolicy Apostolskiej o zaniechanie tych działań⁴⁴.

W najnowszej historii Kościoła katolickiego w Polsce podkreślono: (...) *katolicycy biskupi świadomie zmierzali do wyeliminowania z Rzeczypospolitej biskupów prawosławnych i objęcia władzy nad pozostałymi prawosławnymi celem przeciwności ich na unię. Stosunek biskupów łacińskich do prawosławia był regulowany względami politycznymi, ale właśnie dlatego chętnie widzieliby oni większą jedność wyznaniową w kraju. Układ sił między katolicyzmem a prawosławiem w Rzeczypospolitej skłaniał z kolei biskupów prawosławnych do szukania oparcia w Kościele rosyjskim, co ich znowu przeważnie dyskredytowało w oczach katolickich władz państwowych (...)*⁴⁵. Na ogólny stan zaognienia wpływał także ucisk społeczny, stosowany wobec ruskiej ludności poddanej przez szlachtę, jej oficjalistów i arendarzy Żydów.

Pozycję Kościoła unickiego wzmacniał fakt, że z chwilą podpisania unii przez przedstawicieli mniejszości, stał się on w oczach polskich królów jedynym Kościołem ruskim, który przejął dotychczasowe uprawnienia Kościoła prawosławnego. Król jako patron decydował o losach Kościoła, dzierżąc w swych rękach obsadzenie biskupstw, beneficjów klasztornych i parafialnych. Mimo sympatii do unii król nie wprowadził biskupów do senatu. Fakt ten na płaszczyźnie politycznej i społecznej stawiał Kościół greckokatolicki poniżej łacińskiego, chociaż pod względem dogmatycznym i obrzędowym istniała równość Kościołów. Poza tym unia izolowała, pod pewnym względem, Kościół grecko-katolicki od kultury wschodniej, skazywała go jedynie na własne siły, wobec silniejszej w tym czasie w Polsce kultury łacińskiej. Unici, aż do upadku Rzeczypospolitej, uważani byli za katolików drugiego rzędu, a duchowieństwo unickie nigdy nie zostało *de facto* zrównane z rzymskim. Ta okoliczność wpłynęła na fakt, że cała szlachta niegdyś prawosławna, a później unicka, przeszła gremialnie na obrządek łaciński. Tak też sprawa unii spoczęła jedynie na barkach duchowieństwa i obejmowała szerokie rzesze ludu wiejskiego i mieszczan, niemających praw politycznych, nieświadomych w gruncie rzeczy pod względem wyznaniowym⁴⁶. Na polu walki pozostało duchowieństwo unickie, pozostawione samo sobie, zróżnicowane i rozbite wewnętrznie. Unia kościelna, zawarta w Brześciu w 1596 r.,

⁴⁴ Tamże, s. 264.

⁴⁵ Tamże, s. 484.

⁴⁶ O. Halecki, *Dzieje unii kościelnej...*, s. 326.

rozbiła dotychczasową jedność metropolii kijowskiej. Podział objął nie tylko hierarchię, duchowieństwo i wiernych, ale dokonał się też w dziedzinie organizacji Cerkwi. Część wierna prawosławiu utraciła metropolię, część zaś zjednoczyła się z Kościołem katolickim. Chociaż objęła ona większość biskupstw, to nie oznaczało jeszcze przyjęcia idei unii wśród znajdującego się tam kleru i wiernych.

W strukturze organizacyjnej Kościoła grecko-katolickiego nie nastąpiła poważniejsza zmiana poza wzrostem liczby dekanatów i sieci parafii⁴⁷. W XVII i XVIII w., już w Kościele grecko-katolickim, dokonano się nie tylko upodobnienie jego struktur organizacyjnych do Kościoła łacińskiego, ale także jego obrzędów, wyposażenia cerkwi, „stylu życia” i wykształcenia parochów, a także polonizacja części duchowieństwa unickiego i częściowo polonizacja nabożeństw (kazania, pieśni). W cerkwiach unickich, w odróżnieniu od prawosławnych, a na podobieństwo katolickich, w XVIII w. znikł ikonostas i *carskie wrota* oddzielające ołtarz od wiernych w nawie. Zaczęto natomiast montować nieznane w cerkwiach prawosławnych ołtarze boczne i zaczęły pojawiać się stopniowo, nieznane również dawniej, konfesjonały, ławki, dzwonki, niekiedy również organy i zamiast malowanych bizantyjską manierą ikon, obrazy *włoskiej roboty*⁴⁸.

W XVII w., a nawet później, sporo zacierzwienia i goryczy wywoływały sprawy dziesięcin. Na terenach zamieszkiwanych przez ludność mieszaną istniał zwyczaj ściągania przez proboszczów łacińskich dziesięciny, nie tylko od wiernych obrządku łacińskiego, ale i greckiego⁴⁹. W jeszcze większym stopniu niż dziesięcina źródłem wzajemnych pretensji było przechodzenie z jednego obrządku na drugi, przede wszystkim z grecko-katolickiego na łaciński. Na to „przechodzenie” na unię składały się różne czynniki: przekonywanie indywidualnych osób, nawracanie proboszcza, za którym z reguły szli jego wierni, osadzenie na miejscu umarłego administratora prawosławnego – du-

⁴⁷ *Historia Kościoła katolickiego...*, s. 282.

⁴⁸ *Kościół w Polsce. Wiek XVI-XVIII. Studia nad historią Kościoła katolickiego w Polsce*, red. J. Kłockowski, Kraków 1969, T. II, s. 1032. Szerzej o problematyce unii zob. I. Matus, *Schyłek unii i proces restytucji prawosławia w obwodzie białostockim w latach 30. XIX wieku* (dalej: *Schyłek unii...*), Białystok 2013; *Tragiczna w skutkach Unia Brzeska 1596*, red. Arcybiskup Lubelski i Chełmski Abel, ks. archim. prof. doc. Warsonofiusz (Doroszkievicz), ss. hieronich Gabriel (Krańczuk) hagioryta, ks. J. Łoś, ks. J. Szczur, E. Czykwini, A. Radziukiewicz, M. Jakimiuk, Lublin-Hajnówka-Białystok 2016; M. Hajduk, *Unia Brzeska 1596*, red. A. Mironowicz, Białystok 1995.

⁴⁹ *Акты издаваемые Виленскою Коммиссиею для разбора древних актов*, Т. XVI, Вильно 1889, с. 491-520.

chownego grecko-katolickiego, a nieraz zwyczajny przymus. Najważniejszą rolę odgrywali w tym procesie szlachecy i magnaccy patronowie i ich oficjałści. Nieraz przy tym „nawracaniu” lub „akcji misyjnej” dochodziło do gwałtów. Ofiary były po obu stronach, ale strona katolicka była bardziej skłonna do stosowania przemocy⁵⁰. Wypadki takie zdarzały się jeszcze przed unią, głównie z okazji mieszanych małżeństw. Najczęściej miało to miejsce wśród szlachty, zwłaszcza w drugiej połowie XVI w., kiedy to większość wyznawców protestanckiej reformacji spośród szlachty ruskiej, odstępując od protestantyzmu, przyjmowała obrządek łaciński. W XVIII w. najczęstszym powodem sporów były małżeństwa mieszane i uczęszczanie młodzieży ruskiej, głównie szlacheckiej, do szkół łacińskich. Przestrzeganie gregoriańskiego i juliańskiego kalendarza było także stałym źródłem napięć między wyznawcami obu obrządków. Różnice obrzędowe stanowiły tylko jeden element powstających nieporozumień. Zatargi wyrastały także z podłoża narodowościowego oraz społecznego.

Przez kilka dziesiątków lat po zawarciu unii żadna z diecezji nie była jednolita pod względem wyznaniowym. Ogólnie można stwierdzić, że unia przyjęła się najszybciej na Białorusi i w diecezji chełmskiej. Na pozostałych terenach metropolii stan posiadania Kościoła grecko-katolickiego był natomiast dość płynny⁵¹. Na terenie Białostoczczyzny, oprócz trzech klasztorów (Bielsk, Drohiczyń nad Bugiem i Zabłudów), wszystkie parafie, łącznie ze znamienitą Ławrą Supraską, już w początku XVII w. włączyły się w szereg Kościoła unickiego. Do końca XVIII w. teren ten znajdował się w zasięgu dwóch graniczących diecezji: metropolitalnej i włodzimiersko-brzeskiej. Pierwsza skupiała dekanaty: nowogródzki, słonimski, grodzieński, wołkowycki, podlaski, druga obejmowała natomiast województwo wołyńskie, brzeskie, podlaskie i okręgi – mielnicki, bielski i drohiczyński.

Po III rozbiórce Polski teren województwa białostockiego znalazł się w zaborze pruskim. Doszło do tego, że w zaborze tym nie było żadnej władzy zwierzchniej nad duchowieństwem Kościoła unickiego. Wszystkie biskupstwa pozostały w zaborze rosyjskim. W 1797 r. utworzono biskupstwo grecko-katolickie w Supraślu – pierwsze na przestrzeni dziejów na Białostoczczyźnie. Supraska diecezja obejmowała cztery dekanaty: białostocki, bielski, drohiczyński i nowodworski, oraz trzy klasztory bazylikańskie: supraski, kuźnicki i drohiczyński⁵².

⁵⁰ *Historia Kościoła katolickiego...*, s. 483.

⁵¹ Tamże, s. 274.

⁵² J. Wąsicki, *Ziemia polskie pod zaborem pruskim. Prusy Nowowschodnie 1795-1806* (dalej: *Ziemia polskie...*), Poznań 1963, s. 230-234.

Po pokoju w Tylży (1807 r.) obwód białostocki przyłączono do Rosji, a istniejąca od 1797 r. supraska diecezja została zlikwidowana w 1809 r.⁵³ W 1839 r. nastąpiło połączenie unitów z Kościołem prawosławnym. Unickie parafie, które nie straciły swych wyznawców na rzecz Kościoła katolickiego, masowo powróciły na łono macierzystego Kościoła prawosławnego. Unia brzeska zmieniła gruntownie pozycję prawosławia w państwie polskim. Utraciło ono bowiem charakter prawnie uznawanego wyznania oraz nie miało zabezpieczenia prawnego i formalnego uznanego przez państwo. Rozpoczęła się walka. Na sejmach w: 1607, 1609 i 1632 r., zmuszono króla do przyznania przysługujących praw Kościołowi prawosławnemu. Zapewniono prawosławnym swobodne odprawianie nabożeństw, zachowanie dóbr należnych duchowieństwu i prawo dochodzenia własności zabranych beneficjów, lecz nie zamierzano zrezygnować z forsowania unii i likwidacji prawosławia. Kraj został narażony na rozdziwienie i walkę wewnętrzną, dzięki swej polityce katolickiej, wplątał się jednocześnie w wojny: szwedzką, turecką i moskiewską⁵⁴. Unia doprowadziła państwo polskie do głębokich rozdarć, gwałtu i tendencji odśrodkowych. Sejmy i sądy stały się głównym terenem legalnych zabiegów prawosławia o uzyskanie legalizacji prawnej.

Mimo ponad dwudziestoletnich wysiłków i zabiegów Kościoła prawosławnego zmierzających do likwidacji unii i reaktywowania własnej hierarchii, nie zrealizowano z żadnego z tych zamiarów. Sytuacja Kościoła prawosławnego stawała się coraz trudniejsza. Groziło to zupełnym zanikiem hierarchii prawosławnej w Rzeczypospolitej⁵⁵. Prawne usankcjonowanie hierarchii cerkiewnej przez państwo nastąpiło z chwilą dojścia do władzy króla Władysława IV. W 1633 r. ogłoszone normy uregulowania spraw Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej stwierdzały, że prawosławni mają swobodę kultu, a więc i prawo posiadania, budowy i reperacji cerkwi. Świątynie należące do prawosławnych miały pozostać w rękach prawowitych właścicieli także w przyszłości. Bractwa zachowały wszystkie uprawnienia i przywileje oraz prawo do rozwoju. Kijowskiej metropolii prawosławnej, oprócz diecezji lwowskiej, przyznano diecezje: łucką, przemyską i nowo utworzoną mścisławską, wydzieloną z połockiej, ze stolicą w Mohylowie. Król przyznał prawosławnym po jednej cerkwi w wielu miastach, w których je utracili. Diecezje, które przyznano prawosławnym, otrzymały również nowych biskupów. Kościół prawosławny w Rzeczypospolitej zorganizował się na nowo i umoc-

⁵³ *Записки сенатора И. Тейльса о Супрасльської греко-уніятської в Білостокської області єпархії*, „Литовские Епархиальные Ведомости”, Вильно 1890, nr 34, s. 283-285.

⁵⁴ W. Smoleński, *Dzieje Narodu Polskiego*, Warszawa 1918, s. 184.

⁵⁵ *Historia Kościoła katolickiego...*, s. 311.

nił po rozbiciu spowodowanym przez unię brzeską oraz po okresie jej popierania przez Zygmunta III. Przychylnie stanowisko Władysława IV nie oznaczało jednak spełnienia wszystkich postulatów prawosławnych. Ich współistnienie z unitami było stałym źródłem narzekań, awantur i procesów o wiernych, o zabieranie cerkwi i ich majątków. Wyrazem chęci króla do definitywnego uregulowania sprawy religii prawosławnej w kraju było jego zaangażowanie się w projekt odrębnego patriarchatu Kościoła wschodniego w Rzeczypospolitej. Projekty przedstawione przez koła katolickie przewidywały bezpośrednie lub pośrednie uznanie papieża. To rozwiązanie dla prawosławnych było jednak nie do przyjęcia. Sfery cerkiewne, pod mądrym i energicznym kierownictwem metropolity Piotra Mohyły, zajęte były ożywianiem życia religijnego po kilkudziesięcioletnim okresie rozprężenia⁵⁶.

W wyniku wojen kozackich i próby uregulowania spraw religii przywilejem królewskim z 1650 r. przyznano prawosławnym diecezję łódzką, przemyską i chełmską. Ta ostatnia szybko została utracona. W tym samym roku powstało prawosławne biskupstwo czernihowskie. Dzięki temu organizacja Kościoła prawosławnego do 1651 r. składała się z siedmiu diecezji⁵⁷. Od 1686 r. wyznawcy prawosławia w Rzeczypospolitej byli w jurysdykcji metropolity kijowskiego, zarządzającego przez upoważnionego archimandrytę słuckiego. Prowadzona przez rząd polski polityka pro unijna w drugiej połowie XVII w. doprowadziła do osłabienia prawosławia w granicach Rzeczypospolitej. Cerkwi grecko-katolickich było około piętnaście razy więcej niż prawosławnych, a parafianie tych świątyń tworzyli gromadę liczącą około 4 milionów wiernych. Stanowiło to bezwzględną większość ludności w województwach Rzeczypospolitej na wschód od Bugu i Sanu. Na mocy traktatów z 1768 i 1775 r. Kościół prawosławny w Polsce stał się filią Kościoła rosyjskiego. W 1785 r. członkowie rosyjskiego Świętego Synodu złożyli cesarzowej Katarzynie II obszerny protokół, w którym ilustrowali oblicze prawosławia, wskazując, że w latach 1771-1776 zostało wziętych w posiadanie przez duchowieństwo unickie w Polsce tysięcy cerkwi prawosławnych. W celu zapewnienia pomocy materialnej prawosławnym monasterom i cerkwiom znajdującym się w Polsce w diecezji kijowskiej od 1769 do 1792 r. corocznie dokonywano dobrowolnej zbiórki, z którego to źródła część sum przeznaczano na wsparcie Kościoła prawosławnego w Polsce.

Do epoki Sejmu Wielkiego sprawy Kościoła prawosławnego, czyli Cerkwi wschodniej, miały poważny ciężar gatunkowy jedynie i wyłącznie na szali stosunków polsko-rosyjskich. W latach 1789-1790 niezmiernie skompli-

⁵⁶ Tamże, s. 315.

⁵⁷ Tamże.

kowało się zagadnienie życia Kościoła dyzunickiego z polską państwowością. Rozstrzygnięcie nastąpiło 19 marca 1790 r. Wówczas to na sejmie przedstawiono notę zawierającą zapowiedź autokefalii Kościoła prawosławnego w Polsce⁵⁸. Życzeniem Rzeczypospolitej było ustanowić i uregulować sprawę tego Kościoła wewnątrznie i samodzielnie. Gdy Kijów odszedł od Polski zaproponowano jako siedzibę na arcybiskupstwo miasto najbliższe położone Warszawy, czyli Bielsk Podlaski⁵⁹.

Po III rozbiore Polski teren Białostocki trafił w ręce zaborcy pruskiego, gdzie znajdowała się niewielka liczba wyznawców religii prawosławnej, skupionych wokół trzech klasztorów w Bielsku Podlaskim, Drohiczynie i Zabłudowie. Oprócz nich istniały dekanaty na terenie obwodu białostockiego: grodzieński, podlaski, mielnicki i drohiczyński⁶⁰. Władzom pruskim zależało przede wszystkim, aby znieść jakąkolwiek formę zależności tych trzech klasztorów od archimandryty słuckiego, którego siedziba znajdowała się w zaborze rosyjskim. Władze prowincjonalne nie dawały zezwolenia, aby duchowni prawosławni udawali się do Mińska lub Słucka, by tam z rąk tamtejszych biskupów otrzymywać godności kościelne. Konsekwentnie trzymano się stanowiska niezależnienia tego Kościoła od wpływów innego państwa.

W latach 20. XIX w. dało się zauważyć ożywienie wśród unitów w dążeniu do połączenia się z prawosławiem. Poczynania prałata Józefa Siemaszki, ogłoszone 5 listopada 1827 r., posłużyły sprawie likwidacji unii. W okresie reform zbliżających unię do prawosławia w 1834 r., zadbano o rozporządzenie o asygnowaniu odpowiednich finansów na kupno ksiąg liturgicznych dla wszystkich unickich cerkwi, na urządzenie ikonostasów, na utensylia cerkiewne i szaty liturgiczne. W tym też roku ukazały się pierwsze podpisy dostojników Kościoła unickiego pod znamiennymi zobowiązaniami zmiany religii. Dnia 6 kwietnia 1839 r. nastąpił powrót wyznawców Kościoła grecko-katolickiego na łono prawosławia. Powrót unitów do Kościoła prawosławnego wielokrotnie pomnożył liczbę wiernych, duchowieństwa i parafii.

Białostocka znalazła się w zasięgu prawosławnej diecezji litewsko-wileńskiej, brzeskiego wikariatu. Administracyjnie należała do guberni grodzieńskiej, która z kolei podzielona była na dziewięć powiatów: kobryń-

⁵⁸ *Instrukcja dla delegatów na Sejm w Warszawie w sprawie utworzenia „Najwyższego Konsystorza greko-nieunickiego”*, [w:] *Археографический сборник документов относящихся к истории северо-западной Руси*, Вильно 1890, T. XI, c. 177.

⁵⁹ A. Deruga, *Kościół prawosławny a sprawa „buntu” w 1789 r. we wschodnich województwach Rzplitej*, Wilno 1938, s. 90.

⁶⁰ J. Wąsicki, *Ziemie polskie...*, s. 234.

ski, słonimski, brzeski, próżański, bielski, grodzieński, wołkowyski, białostocki i sokólski. Ogółem gubernia liczyła 29 dekanatów, skupiających 317 parafii oraz 5 klasztorów⁶¹.

Tabela 1. Biskupi wileńscy Kościoła prawosławnego w latach 1839-1899⁶²

OKRES PONTYFIKATU	DANE PERSONALNE PONTYFIKA	
6.03.1839 – 23.11.1868	Józef (Józef Siemaszko)	Иосиф (Семашко)
10.12.1868 – 8.04.1879	Makary (Michał Bułgakow/Buľhakow)	Макарий (Булгаков)
22.05.1879 – 28.04.1885	Aleksander (Andrzej Dobrynin)	Александр (Добрынин)
11.05.1885 – 9.11.1890	Aleksy (Aleksander Ławrow-Platonow)	Алексий (Лавров-Платонов)
13.12.1890 – 30.04.1894	Donat (Mikołaj Babin-ski-Sokołow)	Донат (Бабинский-Соколов)
30.04.1894 – 27.04.1898	Hieronim (Eliasz Ekzemplarskij)	Иероним (Экземплярский)
7.03.1898 – 12.04.1904	Juwenaliusz (Jan Połowcew)	Ювеналий (Половцев)
23.04.1904 – 5.06.1910	Nikander (Mikołaj Mołczanow)	Никандр (Молчанов)
13.08.1910 – 22.12.1913	Agafangiel (Aleksander Preobrażenski)	Агафангел (Преображенский)
22.12.1913 – 23.06.1917	Św. Tichon (Bazyli Bielawin)	Св. Тихон (Беллавин)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Православная Энциклопедия, Церковно-Научный Центр „Православная Энциклопедия”, Москва 2004-2018.

Intensywna budowa świątyń rozpoczęła się po 1863 r., tj. po uchwaleniu corocznych funduszy na ten cel. Budownictwo sakralne w tym okresie historycznym było regulowane przez *Уставъ Духовныхъ Консисторій*⁶³.

⁶¹ П.О. Бобровский, *Материалы для географии...*, s. 678.

⁶² *Виленская и Литовская Епархия*, [w:] *Православная Энциклопедия, Церковно-Научный Центр „Православная Энциклопедия”, Москва 2004, Т. VIII, s. 465-475.*

⁶³ *Уставъ Духовныхъ Консисторій*, Санктъ-Петербургъ 1883.

Rezultatem energicznego rozwoju parafialnego życia w diecezji litewsko-wileńskiej w 1900 r. erygowano samodzielną diecezję grodzieńsko-brzeską, a w 1907 r. – białostocki wikariat z siedzibą biskupa w Supraślu. Wykaz biskupów grodzieńskich pełniących swą posługę w latach 1900-1915 obrazuje poniższa tabela.

Tabela 2. Biskupi wileńscy Kościoła prawosławnego w latach 1900-1915

OKRES PONTYFIKATU	DANE PERSONALNE PONTYFIKA	
1/23.01.1900 – 25.11.1903	Joachim (Jan Lewickij)	Иоаким (Левицкий)
26.11.1903 – 9/22.12.1905	Nikanor (Nicefor Kamiński)	Никанор (Каменский)
9.12.1905 – 1927	Michał (Bazyli Jermakow)	Михаил (Ермаков)
wrzesień 1918 – koniec 1922	Włodzimierz (Wiaczesław Tichonickij)	Владимир (Тихоницкий)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Православная Энциклопедия, Церковно-Научный Центр „Православная Энциклопедия”, Москва 2004, Т. VIII, с. 465-475.

Prawosławnym białostockim biskupem w latach 1907-1915 był natomiast Włodzimierz [Wiaczesław Tichonickij, Владимир (Тихоницкий), 18 maj 1907 r. – sierpień 1915 r.]⁶⁴.

W latach 1875-1915 sieć parafialna Kościoła prawosławnego na terenie ówczesnego województwa białostockiego przedstawiała się następująco: dekanat białostocki – 14 parafii, bielski – 16 parafii, kleszczelowski – 10 parafii, drohiczynski – 11 parafii, sokólski – 10 parafii, wielkobrzestowski – częściowo, wołkowyski – częściowo, szereszewski – częściowo, wysokolitowski – częściowo⁶⁵.

W granicach odrodzonego w 1918 r. państwa polskiego znalazły się duże obszary ziem białoruskich i ukraińskich. W dniu 18 marca 1921 r. podpisany został w Rydze tzw. Traktat pokojowy między Polską, Rosją i Ukrainą, na mocy którego w granicach Polski znalazła się część ludności wyznania prawosławnego.

⁶⁴ *Всеподданнейший Отчет Оберъ-Прокурора Святейшаго Синода по Ведомству Православнаго Исповедания за 1905-1907 годъ, Санктъ-Петербургъ 1910, с. 76.*

⁶⁵ *Справочная Книга Гродненской Епархии на 1905 год, Гродна 1905, с. 229.*

W chwili powstania niezależnego państwa polskiego nie istniała na jego ziemiach organizacja Kościoła prawosławnego. Był on w tym czasie odcinany od swego centrum, czyli patriarchatu moskiewskiego, który znalazł się w krytycznej sytuacji w wyniku przemian społecznych związanych z Rewolucją Październikową. Okoliczności te zmusiły patriarchę moskiewskiego i Wszechrusi Tichona do nadania Kościołowi prawosławnemu w Polsce szerokiej autonomii w celu stopniowego przechodzenia do ustroju autokefalicznego i powierzenia kierownictwa nad Kościołem soborowi biskupów z egzarchą, o uprawnieniach metropolity na czele. Tytuł ten otrzymał były arcybiskup miński i turowski, Jerzy Jaroszewski, który w 1921 r. przybył do Polski i został tu mianowany ordynariuszem archidiecezji warszawskiej i egzarchą-metropolitą Kościoła prawosławnego w Polsce. W momencie przejścia przez metropolitę Jerzego zwierzchnictwa nad Kościołem prawosławnym, posiadał on pięć dobrze ukształtowanych organizacyjnie diecezji, a mianowicie: 1) warszawską, z 7 dekanatami, 53 parafiami i 11 filialnymi, 73 kapłanami, 69 diakonami i psalmistami oraz ponad 215 tysiącami wiernych; 2) pińsko-poleską, z 26 dekanatami, 228 parafiami etatowymi i 91 filialnymi, 330 kapłanami, 324 diakonami i psalmistami oraz 917 tysiącami wiernych; 3) grodzieńsko-nowogródzką, z 17 dekanatami, 125 parafiami etatowymi i 45 filialnymi, 193 kapłanami, 186 diakonami i psalmistami oraz ponad 624 tysiącami wiernych; 4) wołyńską, z 55 dekanatami, 426 parafiami etatowymi i 137 filialnymi, 569 kapłanami, 568 diakonami i psalmistami oraz ponad 1192 tysiącami wiernych; 5) wileńską, z 12 dekanatami, 97 parafiami etatowymi i 22 filialnymi, 125 kapłanami, 121 diakonami i psalmistami oraz ponad 306 tysiącami wiernych⁶⁶.

Rząd polski, wyrażając życzenie utworzenia niezależnego zarządu kościelnego, kierował się obawą o spokój wewnętrzny w kraju i – domagając się autokefalii – realizował prawo suwerenności. Nastąpiło wówczas rozdwojenie wśród episkopatu Kościoła prawosławnego w Polsce co do wyrażenia zgody na przyjęcie autokefalii narzuconej przez czynniki państwowe. W 1923 r., po tragicznej śmierci pierwszego metropolity, stanowisko to objął arcybiskup wołyński Dionizy (Waledyński), z tytułem arcybiskupa warszawskiego i wołyńskiego, metropolity Kościoła prawosławnego w Polsce. Dnia 13 listopada 1924 r. polski Kościół prawosławny otrzymuje autokefalię od Patriarchatu Konstantynopolańskiego, nie uznanej m.in. przez Kościół rosyjski. W okresie międzywojennym Kościół prawosławny w Polsce, w tym diecezja warszawska, przeżywał szczególnie ciężkie chwile. W przededniu II wojny światowej zamknięto lub zburzono około 200 świątyń prawosławnych na Chełmszczyźnie, Lubelszczyź-

⁶⁶ Zob. D. Sawicki, *Problemy Kościoła prawosławnego w Polsce w okresie międzywojennym*, „Rocznik Teologiczny”, Warszawa 2014, nr 2, s. 81-82.

nie oraz Południowym Podlasiu (1938 r.)⁶⁷, przeprowadzono akcję tzw. rewindykacji dusz, co groziło planem totalnej likwidacji prawosławia w Polsce. W owym czasie burzono to, co było dla prawosławia najcenniejsze, a mianowicie: świątynie, monastery, miejsca uświęcone modlitwą. Lud prawosławny prześladowano za świętą Wiarę Prawosławną i za trwanie w tradycji przodków.

W okresie międzywojennym województwo białostockie obejmowało 14 powiatów. W każdym z nich były cerkwie, przy których chciano wskrzesić parafie. Polityka rządu sanacyjnego była zbyt nietolerancyjna, zgodnie z decyzją władz wojewódzkich⁶⁸. Kasacji podlegały parafie w następujących miejscowościach: Augustów, Biała Cerkiewna, Grajewo, Hodyszewo, Hołynka, Kolno, Lipsk, Łabno, Łapy, Łomża (4 cerkwie), Ostrołęka (Wojciechowice i Myszyniec), Ostrów Mazowiecki, Perstuń, Pokrowsk, Raczki, Różany-stok, Krasnystok (klasztor), Rygałówka, Sejny, Sopoćkin, Teolin (klasztor) i Wysokie Mazowieckie. Na terenach południowo-wschodnich Podlasia od dawien dawna zamieszkiwała ludność wyłącznie prawosławna. Jedynie w miastach i miasteczkach obok prawosławnych zamieszkiwali katolicy i wyznawcy religii mojżeszowej. Dlatego też władze zdecydowały łączyć po kilka parafii lub cerkwi, tworząc parafie etatowe.

Okres II wojny światowej wprowadził nowe zmiany w organizacji Kościoła prawosławnego w Polsce. W okresie okupacji niemieckiej utworzono z dawnego terenu Królestwa Polskiego tzw. Generalną Gubernię, a organizacja Kościoła otrzymała trzy diecezje: warszawską, chełmską i krakowską. Białostoczczyzna od września 1939 r. kościelno-administracyjnie należała do diecezji mińskiej. Do chwili wyzwolenia pieczę duchową sprawował Prawosławny Metropolita Cerkwi na Białorusi. Po wyzwoleniu Polski spod okupacji hitlerowskiej zaczęła się organizacja Kościoła prawosławnego w nowych warunkach ustrojowych. W wyzwolonym województwie białostockim (1944 r.) kierownictwo cerkiewne spoczęło w rękach dziekana okręgu bielskiego, zarządzającego diecezją białostocko-bielską z polecenia arcybiskupa mińskiego i całej Białorusi.

W 1945 r., po zakończeniu II wojny światowej, do czasu ostatecznego ukonstytuowania się władz Kościoła prawosławnego i wyboru metropolity, działało Tymczasowe Kolegium Rządzące Polskiego Kościoła Prawosławnego z arcybiskupem białostockim i bielskim Tymoteuszem (Szretterem) na czele.

⁶⁷ Szerzej na ten temat patrz: G. Kuprianowicz, *1938. Akcja burzenia cerkwi prawosławnych na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu, 1938. Акція руйнування православних церков на Холмищині і Південному Підляшші*, Chełm 2008.

⁶⁸ *Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Białymstoku. Kwestionariusz. Statystyka ludności prawosławnej – duchownych, parafii, cerkwi oraz realności należących niegdyś do parafii prawosławnych na terenie woj. białostockiego*, s. 44-65.

W 1949 r. Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny obejmował 121 czynnych parafii i został podzielony na trzy diecezje: warszawską, białostocko-gdańską i łódzko-wrocławską. Zastępcą metropolity warszawskiego został arcybiskup Tymoteusz. Metropolita Dionizy ustąpił ze swego stanowiska w 1948 r. W tym też roku został ukończony proces kanoniczny autokefalizacji Kościoła prawosławnego w Polsce. Dekretem Świętego Synodu patriarchatu moskiewskiego z 22 czerwca 1948 r. uzyskano błogosławieństwo dla autokefalii polskiej oraz wejście w jedność kanoniczną z Kościołem rosyjskim. Na prośbę Soboru Biskupów Polskiego Kościoła Prawosławnego delegowany został przez Kościół rosyjski arcybiskup Makary (Oksijuk), który przybył do Polski w 1951 r.

Bazą Kościoła przez cały okres powojenny pozostawała wschodnia część województwa białostockiego, zamieszkiwana przez autochtoniczną ludność prawosławną, posługującą się gwarami języka białoruskiego lub ukraińskiego. W 1958 r. działało na tym terenie siedemdziesiąt pięć parafii. Był to jedyny region, gdzie ludność prawosławna zamieszkiwała zwarcie. Rangę głównego sanktuarium prawosławnego w Polsce zaczęła pełnić Święta Góra Grabarka, na której od 1947 r. istniał monaster. Miejsce to do tego czasu miało jedynie znaczenie lokalne. W kolejnych latach zaczęła tam pielgrzymować coraz większa liczba wiernych, a do tradycji należało już, że w dzień święta Przemienienia Pańskiego (18/19 sierpnia) przybywali tu niemal wszyscy prawosławni hierarchowie z całego kraju. Władze państwowe starały się jednak ograniczyć obecność Kościoła prawosławnego na Białostocczyźnie. Przejawiało się to np. nie wyrażaniem zgody na powstawanie nowych parafii czy budowanie świątyń. Sytuacja uległa znacznej poprawie w latach 70. XX w. Wówczas podjęto budowę kilku nowych cerkwi, w tym monumentalnego soboru Świętej Trójcy w Hajnówce (1973 r.)⁶⁹.

W odrodzeniu prawosławia na Białostocczyźnie pomogło reaktywowanie supraskiego ośrodka zakonnego jako centrum duchowego Kościoła. To wówczas świat dowiedział się o bogactwie biblioteki supraskiej, wspaniałym wystroju świątyni Zwiastowania Najświętszej Marii Panny, licznych relikwiach świętych, cudownej ikonie Matki Bożej. Supraśl stał się głównym centrum prawosławnego życia religijnego i intelektualnego na Białostocczyźnie. W końcu XIX w. podobną rolę zaczął odgrywać żeński monaster w Różanymstoku (Krasnymstoku), który przyczynił się do rozwoju oświaty, kultury w tym regionie⁷⁰.

⁶⁹ G. Kuprianowicz, *Prawosławie w Polsce od 1918 roku do współczesności*, [w:] *Prawosławie. Światło ze wschodu* (dalej: *Prawosławie...*), red. K. Leśniewski, Lublin 2009, s. 797.

⁷⁰ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach białoruskich i w Królestwie Polskim w latach 1795-1918*, BZH, Białystok 1999, nr 11, s. 191.

* * *

Teren obecnego województwa podlaskiego leży w zasięgu dwóch diecezji: warszawsko-bielskiej i białostocko-gdańskiej. Linia granic przebiega po rzece Narew. Do pierwszej diecezji należą parafie po lewej stronie rzeki: do drugiej zaś diecezji po prawej. Wyjątek stanowią trzy parafie: Puchły, Ryboły i Trześcianka, które znajdują się po prawej stronie rzeki Narew, ale w diecezji białostocko-gdańskiej, a decyzją metropolity Warszawskiego w kwietniu 1958 r. zostały dołączone do diecezji warszawsko-bielskiej. Skupia ona cztery okręgi dekanalne – dekanat bielski, hajnowski, narewski i siemiatycki. Diecezja białostocko-gdańska obejmuje zaś trzy dekanaty: białostocki, gródecki i sokólski.

W 1981 r. nastąpiły zmiany personalne w katedrze białostockiej. Po odejściu na emeryturę arcybiskupa Nikanora (Niesłuchowskiego), nowym ordynariuszem diecezji został biskup Sawa (Hrycuniak). Objęcie przez biskupa Sawę rządów w jednej z największych diecezji zapoczątkowało dynamiczny rozwój Kościoła prawosławnego na omawianym terenie. W krótkim czasie powołał on wiele nowych parafii, jednocześnie podjęto budowę nowych cerkwi. W samym Białymstoku, który był największym miejskim skupiskiem prawosławnych w kraju, do tego czasu istniały zaledwie trzy parafie prawosławne, zaś pod koniec lat 80. XX w. było już ich dwukrotnie więcej. W 1982 r. rozpoczęto tu budowę największej w kraju świątyni prawosławnej – Soboru Świętego Ducha. Wiele uwagi biskup Sawa poświęcił odrodzeniu życia monastycznego. W 1984 r. reaktywowano Monaster Zwiastowania Najświętszej Marii Panny w Supraślu, jeden z najbardziej znanych ośrodków monastycznych w I Rzeczypospolitej. Jego przełożonym został archimandryta Miron (Chodakowski). Podjęto też odbudowę głównej świątyni monasteru Zwiastowania Najświętszej Marii Panny. W tym okresie nastąpił znaczny wzrost powołań mniszych, a monaster supraski stał się wkrótce najliczniejszym pod względem liczby zakonników w kraju.

Najbardziej znane sanktuaria prawosławne na Podlasiu to: Rogacze (ikona św. Antoniego Pieczerskiego), Zabłudów (miejsce relikwii św. Gabriela), Góra Grabarka (święto Przemienienia Pańskiego), Supraśl (święto Zwiastowania Najświętszej Marii Panny), Odrynki (miejsce dawnego monasteru Wniebowstąpienia Pańskiego), Krynoczka (cudowne źródło, trzeci dzień Świętej Trójcy), Puchły (święto Matki Boskiej Opiekuńczej), Nowa Wola (cudowne źródło), Stary Kornin (kult św. Anny), Saki (święto Przemienienia Pańskiego oraz kult św. Dymitra Sołuńskiego), Tokary (cudowne źródło), Knorydy (cudowne źródło)⁷¹.

⁷¹ *Kościół prawosławny w Polsce. Dawniej i dziś*, red. A. Mironowicz i L. Adamczyk, Warszawa 1993, s. 137-145.

Na Podlasiu jest również szeroko rozwinięty kult ikon⁷². Oddawanie czci ikonom to czczenie osoby, którą ona przedstawia⁷³. Według Sergiusza Bułgakowa (...) *poprzez ikonę może być okazana pomoc jakby przy wyobrażonych na niej, i w tym sensie każda poświęcona ikona jest ikoną cudowną. (...) czyli czyniącą cuda we właściwym znaczeniu tego słowa, czczone są te ikony, które przejawiały swą cudowną moc w sposób bardzo jasny i dostępny*⁷⁴.

* * *

Dekretem arcybiskupa Sawy z 25 stycznia 1993 r. został otwarty żeński dom zakonny Narodzenia Najświętszej Bogarodzicy w Białymstoku. Dnia 7 maja 1993 r. hierarcha ten wraz z arcybiskupem grodzieńskim i wołkowskim Walentym dokonali uroczystego poświęcenia i otwarcia siedziby domu zakonnego w nowo wzniesionym budynku przy parafii św. Proroka Eliasza w Białymstoku na Dojlidach.

W dniu 28 kwietnia 1996 r. arcybiskup Sawa poświęcił kamień węgielny pod budowę cerkwi św. Męczennika Gabriela we wsi Zwierki koło Zabłudowa. Dnia 3 maja 2003 r., w dniu święta Św. Męczennika Gabriela wmurowano akt erekcyjny pod budowę żeńskiego monasteru Narodzenia Najświętszej Bogarodzicy.

Monaster św. Dymitra Sołuńskiego w Sakach⁷⁵, jako męski dom zakonny, został erygowany dekretem metropolity warszawskiego i całej Polski Sawy z 16 lipca 2001 r. Pierwszymi mnichami byli tam archimandryta Warsonofiusz (Doroszkiwicz) – jako przełożony, oraz hieromnich Pafnucy (Jakimiuk). Od 1 października 2010 r. funkcję przełożonego monasteru pełni ihumen, a obecny już archimandryta Tymoteusz (Sawczuk). Decyzją Soboru Biskupów z 9 marca 2010 r. dom zakonny św. Dymitra został podniesiony do rangi monasteru.

⁷² Szerzej na temat kultu ikon na Podlasiu, patrz: G. Sosna, A. Troc-Sosna, *Święte miejsca i cudowne ikony. Prawosławne sanktuaria na Białostoczczyźnie*, Białystok 2006.

⁷³ P. Chomik, *Geneza i pojmowanie ikony w Kościele Prawosławnym*, [w:] *Kościół prawosławny w dziejach Rzeczypospolitej i krajów sąsiednich*, red. P. Chomik, Białystok 2000; P. Evdokimow, *Sztuka ikony, teologia piękna*, Warszawa 2006, s. 143-180; O. Popowa, *Ikony*, Warszawa 1998, s. 10-13.

⁷⁴ S. Bułgakow, *Prawosławie*, Białystok 1992, s. 157; A. Mironowicz, *Kult ikon na Białorusi*, „Białoruski Przegląd Kresowy”, Białystok 1996, T. V, s. 137-142. Na temat dogmatycznych podstaw kultu ikony patrz: С. Булгаков, *Икона и иконопочитание. Догматический очерк*, Париж 1931, с. 166.

⁷⁵ Szerzej na temat monasteru św. Dymitra w Sakach oraz o kulcie św. Dymitra patrz: M. Grygoruk, *Kult Świętego Męczennika Dymitra Sołuńskiego na Podlasiu*, Hajnówka-Białystok (brak roku wydania).

Żeński Dom Zakonny św. Wielkiej Męczennicy Katarzyny znajduje się we wsi Zaleszany na terenie diecezji warszawsko-bielskiej. Został on utworzony decyzją metropolity warszawskiego i całej Polski Sawy z 24 sierpnia 2007 r. Dom zakonny upamiętnia prawosławne ofiary zbrodni w Zaleszanych, dokonanej 29 stycznia 1946 r. przez oddział pod dowództwem Romualda Rajsa ps. Burego. Przełożoną wspólnoty monastycznej jest siostra Katarzyna (Niczyporuk).

Skit świętych Antoniego i Teodozjusza Pieczerskich w Odrynkach⁷⁶ to jedyny prawosławna pustelnia w Polsce. Powstał on w 2009 r., a znajduje się na terenie diecezji warszawsko-bielskiej. Położony jest na uroczysku *Kudok* niedaleko Narwi. Inicjatorem jego powstania był archimandryta Gabriel (Giba). Uroczyste poświęcenie skitu miało miejsce 15 września 2009 r. W dniu 19 maja 2013 r. na terenie skitu poświęcono nowo wybudowaną drewnianą cerkiew pod wezwaniem Opieki Matki Bożej⁷⁷.

* * *

Lata 80. XX w. przyniosły ożywienie działalności, także w innych diecezjach. Na szerszą skalę rozwinęło się budownictwo nowych cerkwi, w ciągu kilku lat wzniesiono ich kilkanaście. W niektórych parafiach podejmowano inicjatywy ożywienia życia cerkiewnego. W Hajnówce, z inicjatywy ks. Michała Niegierewicza od 1981 r., zaczęły odbywać się lokalne przeglądy muzyki cerkiewnej z udziałem chórów z okolicznych parafii prawosławnych. Z czasem przekształciły się one w jedną z najważniejszych i prestiżowych imprez kulturalnych w kraju i w skali międzynarodowej – Międzynarodowy Festiwal Muzyki Cerkiewnej, w którym biorą udział chóry z wielu krajów świata. Wiele interesujących inicjatyw podjęto także z inicjatywy ks. mitrata Leoncjusza Tofiluka w parafii św. Archanioła Michała w Bielsku Podlaskim, gdzie została powołana dekretem metropolity Bazylego z dnia 17 maja 1991 r., m.in. szkoła ikonograficzna. W szkole wykładane są: ikonografia, śpiew neumatyczny, teologia, historia chrześcijaństwa, a także języki: cerkiewnosłowiański, grecki oraz angielski. Od 1987 r. rozpoczęto zaś wydawanie czasopisma dla dzieci – „Łampada”⁷⁸. Działalność wydawnicza jest prowadzona również przez Radę Diecezjalną Młodzieży przy diecezji białostocko-gdańskiej, która nieprzerwanie od 1987 r. wydaje kwartalnik „List Informa-

⁷⁶ Szerzej na temat historii pustelni i skitu w Odrynkach patrz: A. Mironowicz, *Pustelnia Świętych Antoniego i Teodozego Pieczerskich w Odrynkach*, Odrynki 2011.

⁷⁷ T. Stempa, *Cerkiew prawosławna w Polsce. Ilustrowana historia*, Warszawska Metropolia Prawosławna, Warszawa 2016, s. 183-197.

⁷⁸ G. Kuprianowicz, *Kościół prawosławny w Polsce w XX wieku*, [w:] *Prawosławie...*, s. 598-599.

cyjny”. Wydawnictwa cerkiewne niejednokrotnie są wspierane przez czasopiśmiernicze organizacje białoruskich oraz ukraińskich. Wymienić tu należy kwartalnik „Nad Buhom i Narwoju” (od 1991 r.) oraz miesięcznik „Czasopis”, wydawany przez Stowarzyszenie Dziennikarzy Białoruskich. Po 1991 r. założone zostały wydawnictwa, które zaczęły wydawać literaturę prawosławną. Do takich wydawnictw należy zaliczyć m.in. „Orthdruk”. W 1994 r. światło dzienne ujrzał pierwszy numer kwartalnika „Wiadomości Prawosławnej Diecezji Białostocko-Gdańskiej”. W 1995 r. w Hajnówce założone zostało wydawnictwo „Bratczyk”, publikujące przede wszystkim literaturę popularnonaukową, hagiograficzną oraz duchową. Natomiast Katedra Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku w 1999 r. wznowiła wydawanie rocznika „Elpis”.

* * *

Okres komunizmu praktycznie całkowicie zamknął działalność cerkiewną. Po 1989 r. Cerkiew prawosławna powraca do swej filantropijnej działalności. W 1996 r. powołano do życia Prawosławny Ośrodek Miłosierdzia „Eleos” Diecezji Białostocko-Gdańskiej. W 2003 r. została założona białostocka fundacja „Oikonomos”. Ogromne znaczenie dla odradzającej się dobroczynności miało założenie w Białymstoku w 1994 r. biura Światowej Rady Kościołów. Idąc z duchem czasu Cerkiew prawosławna rozszerzyła swoją działalność o tzw. domy seniora. Domy spokojnej starości powstały w Trześciance, Kożynie, Hajnówce oraz Grabarce.

* * *

Prawosławne Studium Psalmistów i Dyrygentów Cerkiewnych w Hajnówce zostało powołane do życia w 1996 r. na mocy dekretu metropolity warszawskiego i całej Polski Bazylego. Podczas swojego istnienia studium ukończyło ponad 150 osób, z których wielu pracuje dla potrzeb Cerkwi prawosławnej w całym kraju.

Katedra Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku jest jednostką międzywydziałową. Rozpoczęła ona działalność 5 marca 1999 r. Katedra jest kontynuatorką naukowych badań teologicznych prowadzonych w okresie międzywojennym przez Studium Teologii Prawosławnej na Uniwersytecie Warszawskim (1924-1939). Katedra organizuje konferencje naukowe, dokształca duchownych i katechetów oraz prowadzi studia podyplomowe z zakresu teologii prawosławnej⁷⁹.

⁷⁹ T. Stempa, *Cerkiew prawosławna...*, s. 225-230.

* * *

Ważnym wydarzeniem w życiu Kościoła prawosławnego w Polsce, a szczególnie na Podlasiu, stał się jubileusz 1000-lecia chrztu Rusi w 1988 r. Był on uroczyście obchodzony we wszystkich diecezjach. W wielu parafiach wzniesiono z tej okazji pamiątkowe krzyże lub wmurowano tablice, odbyły się też milenijne koncerty i konferencje. Obchody jubileuszu miały duże znaczenie dla kształtowania świadomości historycznej i eklezjalnej wiernych Kościoła prawosławnego.

Na aktywizacji życia Cerkwi smutnym cieniem położyły się tragiczne wydarzenia lat 80. i 90. XX w., gdy doszło do wielu pożarów świątyń prawosławnych na Białostocczyźnie. Wówczas to spłonęło kilkanaście świątyń. Najbardziej bolesnym, wręcz tragicznym wydarzeniem, był pożar cerkwi Przemienienia Pańskiego na Świętej Górze Grabarce w lipcu 1990 r. Z kolei, w 1982 r. w niejasnych okolicznościach zginął ks. Piotr Popławski, proboszcz parafii prawosławnej w Narwi⁸⁰. Początek lat 80. XX w. przyniósł znaczące zmiany w hierarchii i strukturze diecezjalnej. W wyniku zmian zachodzących w kraju na początku lat 80. XX w. Kościół prawosławny uzyskał dostęp do państwowych mass mediów. Kolejnym krokiem w kierunku poszerzania obecności prawosławia w mediach było powstanie w 1985 r. pierwszej po wojnie gazety prawosławnej – „Tygodnika Podlaskiego”, który ukazywał się raz w miesiącu. Czasopismo to ukazuje się do dnia dzisiejszego, lecz pod innym tytułem, obecnie jako „Przegląd Prawosławny”. Jego redakcja mieści się w Białymstoku, a redaktorem naczelnym jest Eugeniusz Czykwini. W 1985 r. został on posłem do Sejmu PRL VIII kadencji. Funkcję tę piastuje do dnia dzisiejszego. Persona ta jest pierwszym w powojennej historii przedstawicielem społeczności prawosławnej w parlamencie⁸¹.

We wrześniu 1989 r. białostocka rozgłośnia radiowa wyraziła zgodę, by w ramach „Magazynu Białoruskiego”, wyodrębnić 5 minut na audycję o tematyce religijnej. Od stycznia 1990 r. audycję udało się wydłużyć do 15 minut. W tymże roku powstała druga audycja – „Duchowe spotkania”. W 1997 r. przy oddziale TVP Białystok powstała prawosławna audycja telewizyjna „U źródeł wiary”, która w każde niedzielne popołudnie relacjonuje oraz przedstawia wszystkie bieżące wydarzenia i sprawy związane z Kościołem prawosławnym. W 2002 r. w Białymstoku powstało natomiast lokalne prawosławne radio „Orthodoxia”.

⁸⁰ Szerzej na ten temat, patrz: A. Panasiuk, *Wśród nocnej ciszy... Sprawa śmierci w czerwcu 1985 roku księdza Piotra Popławskiego, prawosławnego proboszcza Narwi. Dokumenty, ludzie, hipotezy*, Hajnówka 2009.

⁸¹ G. Kuprianowicz, *Kościół prawosławny w Polsce...*, s. 600.

* * *

Zmiana sytuacji politycznej po 1989 r. w dużym stopniu pozwoliła na ożywienie tradycji wśród wyznawców prawosławia. Z drugiej zaś strony coraz częściej napotykały obecność języka polskiego w cerkiewnych wydawnictwach, programach telewizyjnych oraz radiowych. W zaskakująco szybkim tempie ulega również proces polonizacji ukraińskiej i białoruskiej ludności prawosławnej, przede wszystkim młodego pokolenia. W pierwszej dekadzie XXI w. język polski stał się obecnym w życiu liturgicznym.

Faktem jest, że ostatnie 30 lat było okresem najbardziej swobodnego funkcjonowania i rozwoju Kościoła prawosławnego w Polsce. W społeczności prawosławnej w Polsce zachodzą te same procesy, co w całym społeczeństwie RP, tzn. stopniowa laicyzacja i sekularyzacja. Kolejnym czynnikiem stają się procesy asymilacyjne, którym podlega społeczność prawosławna jako grupa mniejszościowa. Kościół prawosławny traci więc wyznawców na skutek małżeństw mieszanych, ale także wskutek konwersji dokonywanych w wyniku presji społeczności, szczególnie na terenach, gdzie prawosławni są nieliczną mniejszością. Sprzyjają temu funkcjonujące w społeczeństwie polskim stereotypy. Wszystkie te czynniki wpływają oczywiście na osłabienie lub wręcz zerwanie więzi z własnym Kościołem, odejście od udziału w życiu sakramentalnym Kościoła prawosławnego i czerpania z nauki prawosławia⁸².

Kościół prawosławny w Polsce rozwijał się i szukał swego miejsca w złożonej i ciągle zmieniającej się dwudziestowiecznej rzeczywistości. W XX w. Kościół prawosławny na Podlasiu, zachowując jedność wiary ze światem prawosławnym, uzyskał niezależność eklezjalną, czyli status kościoła autokefalicznego. Mimo trudności i dramatycznych momentów Cerkiew prawosławna w Polsce zdołała zachować ciągłość oraz jedność w różnorodności⁸³.

⁸² G. Kuprianowicz, *Prawosławie...*, s. 830-832.

⁸³ Tamże, s. 833-834.

LITERATURA

1. *Акты издаваемые Виленскою Коммиссиею для разбора древних актов*, Вильно 1889, Т. XVI.
2. *Археографическій Сборникъ Документовъ относящихся къ исторіи Сѣверо-Западной Руси. Акты Виленской Комиссии для разбора древнихъ актовъ*, Вильна 1870, Т. 9.
3. Baliński M., Lipiński T., *Starożytna Polska*, Warszawa 1845, Т. II, cz. II.
4. Baranowski I., *Podlasie w przededniu unii lubelskiej*, „Przegląd Historyczny”, Warszawa 1908, Т. VII, cz. 2.
5. Бобровский П.О., *Гродненская губерния*, Санкт-Петербург 1863, ч. 1.
6. Бобровский П.О., *Материалы для географии и статистики России. Гродненская губерния*, Санкт-Петербург 1862, ч. 1.
7. Булгаков С., *Икона и иконопочитание. Догматический очерк*, Париж 1931.
8. Bułgakow S., *Prawosławie*, Białystok 1992.
9. Chodyncki K., *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska 1370-1632*, Warszawa 1934.
10. Chomik P., *Geneza i pojmowanie ikony w Kościele Prawosławnym*, [w:] *Kościół prawosławny w dziejach Rzeczypospolitej i krajów sąsiednich*, red. P. Chomik, Białystok 2000.
11. Deruga A., *Kościół prawosławny a sprawa „buntu” w 1789 r. we wschodnich województwach Rzplitej*, Wilno 1938.
12. Долматов Н., *Супрасльскій Благовещенскій монастырь. Историко-статистическое описание*, Санкт Петербург 1892.
13. Dworzaczek W., *Genealogia*, Instytut Historyczny PAN, Warszawa 1959.
14. *Dzieje opactwa supraskiego*, „Acta Collegii Suprasliensis”, red. R. Dobrowolski, M. Zemło, Rzym-Lublin-Mińsk 2015, Т. XVIII.
15. Evdokimow P., *Sztuka ikony, teologia piękna*, Warszawa 2006.
16. Gloger Z., *Geografia historyczna ziem dawnej Polski*, Kraków 1900.
17. Греков Б.Д., *Киевская Русь*, Москва 1949.
18. Grygoruk M., *Kult Świętego Męczennika Dymitra Sołuńskiego na Podlasiu*, Hajnówka-Białystok (brak roku wydania).
19. Gnatowski M., Monkiewicz W., Kowalczyk J., *Wieś białostocka oskarża. Ze studiów nad eksterminacją wsi na Białostocczyźnie w latach wojny i okupacji hitlerowskiej*, Białystok 1981.
20. Halecki O., *Dzieje unii kościelnej w Wielkim Księstwie Litewskim*, Lwów 1935.
21. *Historia Kościoła katolickiego*, Pallottinum, Poznań 1974, Т. II.

22. *Historia Kościoła w Polsce*, red. B. Kumor, Z. Obertyński, Pallottinum, Poznań-Warszawa 1974, T. I, cz. I.
23. *Instrukcja dla delegatów na Sejm w Warszawie w sprawie utworzenia „Najwyższego Konsystorza greko-nieunickiego”*, [w:] *Археографический сборник документов относящихся к истории северо-западной Руси*, Вильно 1890, T. XI.
24. A. Jabłonowski, *Źródła Dziejowe. Podlasie*, Warszawa 1909, cz. II.
25. Jakubowski I., *Powiat grodzieński w wieku XVI*, [w:] *Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski*, Kraków 1935.
26. Jarmolik W., *Rozwój niemieckiego prawa miejskiego na Podlasiu do Unii Lubelskiej 1569 roku*, „Przegląd Historyczny”, Warszawa 1982, T. 73, z. 1-2.
27. Jarmusik E., *Źródła do dziejów powiatów: białostockiego, bielskiego, drohiczyńskiego i sokólskiego z lat 1807-1843 w zespole akt Białostockiego Rządu Obwodowego w Narodowym Archiwum Historycznym Republiki Białoruś w Grodnie*, „Białostoczczyzna”, Białystok 2001, nr 3-4
28. Kosiński L., *Miasta woj. białostockiego*, Instytut Geografii PAN, Warszawa 1962.
29. *Kościół prawosławny w Polsce. Dawniej i dziś*, red. A. Mironowicz i L. Adamczyk, Warszawa 1993.
30. *Kościół w Polsce. Wiek XVI-XVIII. Studia nad historią Kościoła katolickiego w Polsce*, red. J. Kłoczkowski, Kraków 1969, T. II.
31. Kuprianowicz G., *Prawosławie w Polsce od 1918 roku do współczesności*, [w:] *Prawosławie*, red. K. Leśniewski, Lublin 2009.
32. Kuprianowicz G., *1938. Akcja burzenia cerkwi prawosławnych na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu, 1938. Акція руйнування православних церков на Холмищині і Південному Підляшші*, Chełm 2008.
33. Любавский М., *Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания первого Литовского статута. Исторические очерки Матвея Любавского*, Москва 1893.
34. Majecki H., Gnatowski M., *Z dziejów walk PPR o zbudowanie i utrwalenie władzy ludowej na Białostoczczyźnie w latach 1944-1947*, Białystok 1962.
35. Matus I., *Schyłek unii i proces restytucji prawosławia w obwodzie białostockim w latach 30. XIX wieku*, Białystok 2013.
36. Mickiewicz A., *Dzieła*, Warszawa 1955, T. VIII.
37. A. Mironowicz, *Dzieje prawosławnych parafii mielnickich do końca XIX wieku*, „Mielnicki Gościniec”, Bielsk Podlaski 2021, nr 7, s. 31-43.
38. Mironowicz A., *Kościół prawosławny na ziemiach białoruskich i w Królestwie Polskim w latach 1795-1918*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, Białystok 1999, nr 11.

39. Mironowicz A., *Kult ikon na Białorusi*, „Białoruski Przegląd Kresowy”, Białystok 1996, T. V.
40. Mironowicz A., *Misja metodiańska na ziemiach polskich do końca XI wieku*, Białystok 2013.
41. Mironowicz A., *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku*, Białystok 1991.
42. Mironowicz A., *Pustelnia Świętych Antoniego i Teodozego Pieczerskich w Odrynkach*, Odrynki 2011.
43. Mironowicz A., *Supraśl jako ośrodek kulturalno-religijny w XVI wieku*, Leimen 1984.
44. Mironowicz A., *Z dziejów prawosławia na Białostoczczyźnie*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, Białystok 1998.
45. Mironowicz A., *Życie monastyczne na Podlasiu*, Białystok 1998.
46. Mironowicz A., *Życie monastyczne w dawnej Rzeczypospolitej*, [w:] *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, P. Chomik, Białystok 2001.
47. Новаковский В., *Биографические очерки, Михаил Михайлович Сперанский*, Санкт-Петербург 1863, Т. IV.
48. Никотин И.А., *Столетний период (1772-1872) русского законодательства в воссоединенных от Польши губерниях и законодательство о евреях*, Вильно 1886, Т. I.
49. Panasiuk A., *Wśród nocnej ciszy... Sprawa śmierci w czerwcu 1985 roku księdza Piotra Popławskiego, prawosławnego proboszcza Narwi. Dokumenty, ludzie, hipotezy*, Hajnówka 2009.
50. *Положение объ управленіи Бѣлостокской Области*, [w:] *Полное собрание законов Российской империй*, Т. XXXX. 1808-1809 гг., сост. М.М. Сперанский, Санкт-Петербург 1830, nr 23166.
51. Porowa O., *Ikony*, Warszawa 1998.
52. Puzyna J., *Korjat i Korjatowicze*, „Ateneum Wileńskie”, Wilno 1930, T. VII.
53. Рогов А., *Супрасль как один из центров культурных связей Белоруссии с другими славянскими странами*, [w:] *Славяне в эпоху феодализма*, Москва 1978.
54. Sawicki D., *Problemy Kościoła prawosławnego w Polsce w okresie międzywojennym*, [w:] *Rocznik Teologiczny*, Warszawa 2014, nr 2.
55. *Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, red. G. Labuda, Z. Streber, Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, T. I.
56. Smoleński W., *Dzieje Narodu Polskiego*, Warszawa 1918.

57. Sosna G., *Dzieje Kościoła prawosławnego na Białostocczyźnie*, „Slavia Orientalis”, Warszawa 1990, T. 39, nr 1-2.
58. Sosna G., Troc-Sosna A., *Święte miejsca i cudowne ikony. Prawosławne sanktuaria na Białostocczyźnie*, Białystok 2006.
59. *Справочная Книга Гродненской Епархии на 1905 год*, Гродна 1905.
60. *Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі*, Мінск 1989.
61. Stempa T., *Cerkiew prawosławna w Polsce. Ilustrowana historia*, Warszawska Metropolia Prawosławna, Warszawa 2016.
62. *Tragiczna w skutkach Unia Brzeska 1596*, red. Arcybiskup Lubelski i Chełmski Abel, ks. archim. prof. doc. Warsonofiusz (Doroszkiewicz), ss. hieromnich Gabriel (Krańczuk) hagioryta, ks. J. Łoś, ks. J. Szczur, E. Czykwin, A. Radziukiewicz, M. Jakimiuk, Lublin-Hajnówka-Białystok 2016; M. Hajduk, *Unia Brzeska 1596*, red. A. Mironowicz, Białystok 1995.
63. *Уставъ Духовныхъ Консисторій*, Санктъ-Петербургъ 1883.
64. Wawrzyńczyk A., *Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI wieku*, Wrocław 1951.
65. Wąsicki J., *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Nowowschodnie 1795-1806*, Poznań 1963.
66. *Виленская и Литовская Епархия*, [w:] *Православная Энциклопедия, Церковно-Научный Центр „Православная Энциклопедия”*, Москва 2004, T. VIII.
67. *Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Białymstoku. Kwestionariusz. Statystyka ludności prawosławnej-duchownych, parafii, cerkwi oraz realności należących niegdyś do parafii prawosławnych na terenie woj. Białostockiego*.
68. *Всеподданнейший Отчетъ Оберъ-Прокурора Святейшаго Синода по Ведомству Православнаго Исповедания за 1905-1907 годъ*, Санктъ-Петербургъ 1910.
69. Zajączkowski S., *Przegląd badań nad dziejami Litwy do 1385 r.*, [w:] *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie 17-20 września 1935 r.*, Lwów 1935.
70. *Записки сенатора И. Тейльса о Супрасльскай греко-униятскай в Белостокскай области епархии*, „Литовские Епархиальные Ведомости”, Вильно 1890, nr 34.

Zarys dziejów Kościoła prawosławnego na Podlasiu

Słowa kluczowe:

Kościół prawosławny, Podlasie, duchowieństwo, parafie, diecezje

STRESZCZENIE

Kościół prawosławny w Polsce posiada wielowiekową historię. Sięga ona okresu początkowego kształtowania się państwa polskiego.

Prawosławie na terenie województwa podlaskiego (nazywanego potocznie Białostocczyzną) od czasów chrystianizacji tych terenów jest integralnym elementem zamieszkałej tu ludności. Tak jak przez minione stulecia, również i obecnie określa ono charakter tej krainy. Prawosławie nie jest reliktem zaborów. Jest natomiast bezcenną spuścizną I Rzeczypospolitej, wspólnej ojczyzny dla wielu wyznań, kultur i narodów. Historia Kościoła prawosławnego obfituje w przykłady wielu cierpień oraz upokorzeń. Minione dzieje opisywanego regionu wskazują, iż mimo dążeń do likwidacji prawosławia przetrwało ono do dnia dzisiejszego. Świadectwem ogromnego przywiązania do wiary prawosławnej ludności Białostocczyzny są m.in. nowo wznoszone cerkwie.

Historical outline of the Orthodox Church in Podlasie

Keywords:

Orthodox Church, Podlasie, clergy, parishes, dioceses

SUMMARY

The history of the Orthodox Church in Poland dates back many centuries, reaching back to the period of the initial formation of the Polish state.

Orthodoxy in Podlasie Voivodeship (known colloquially as Białostocczyzna – the Białystok region) has been an integral element of the people inhabiting this land since it was first Christianised. Just as in previous centuries, it still defines the character of the region. The Orthodoxy is not a relict of the Partitions, but a priceless legacy of the 1st Polish Republic, the common homeland for many religions, cultures and nations. The history of Orthodox Church abounds in examples of great suffering and humiliation. The past history of the region in question has shown that the denomination has survived until this day in spite of attempts to eliminate it. The great attachment of the people of the Białystok region to the Orthodox faith is attested by, among other things, newly built churches.

Исторический очерк Польской православной церкви на Подлясьи

Ключевые слова:

Польская православная церковь, Подлясье, духовенство, приходы, епархии

РЭЗЮМЭ

Православная церковь в Польше имеет многовековую историю. Она восходит к периоду первоначального образования польского государства.

Православие в Подляском воеводстве (известном как Белостокский край) было неотъемлемой частью проживающего здесь населения со времен христианизации этих территорий. Как и в прошлые века, оно также определяет характер этих земель сегодня. Православие не является пережитком времен разделов. Однако является бесценным наследием Первой Польской Республики, общей родиной многих религий, культур и народов. История Польской православной церкви полна примеров страданий и унижений. Минувшие исторические события, произошедшие в описываемом регионе, показывают, что, несмотря на усилия по ликвидации православия, оно сохранилось до наших дней. Свидетельством сильнейшей привязанности к православной вере жителей Белостокского края являются, в частности, новопостроенные церкви.